

STAATSMACHT EN STEDELIJKE AUTONOMIE

Het geld van Antwerpen en Amsterdam (1500-1700)¹

State power and urban autonomy. The money of Antwerp and Amsterdam, 1500-1700

This article discusses the urban autonomy of Antwerp and Amsterdam in the sixteenth and seventeenth century in the perspective of the model on capital and coercion in European statemaking by Charles Tilly. The urban accounts of 1530-1545 and 1665-1680 are analysed to measure the impact of 'coercion' (statemaking) on the financial autonomy of the towns. In the sixteenth century, Antwerp suffered severe incursions into its urban autonomy, despite its powerful position as a central capital market. In the seventeenth century, Amsterdam's financial autonomy was still strong, although the urban authorities had to yield way to the province in the field of taxation. All along, a strong path dependency was noted in the institutional arrangements of the towns. Amsterdam's autonomy dated from an earlier period which strengthened its position vis-à-vis the state. In Antwerp the recurrent demand for loans by the prince led to a continuing burden of interest payments which curtailed the flexibility in urban financial policy, rendering the town utterly dependent upon beer excises.

De West-Europese machtsverhoudingen kwamen tot stand onder druk van twee soorten logica: de logica van dwang- of geweldaccumulatie en logica van kapitaalaccumulatie (verder kortweg 'dwang' en 'kapitaal'). De logica van dwang omvatte het streven van de machthebbers van de staten-in-woording om het territorium met geweld te verdedigen en uit te breiden en om de bevolking

1. Dit artikel vloeit voort uit het uva/nwo-Aspasia programma 'De wereldstad en de staat. De autonome macht van Amsterdam en Antwerpen in een vergelijkend perspectief, ca. 1530-1830'. Een paper over dit onderwerp werd eerder gepresenteerd op de gecombineerde bijeenkomst van het vu-Seminar Economische en Sociale Geschiedenis en de Stichting Geschiedenis Overheidsfinanciën (sgo) in Amsterdam op 26 oktober 2005. Tevens presenteerden wij vergelijkbare gegevens in een paper op de conferentie 'State and Metropolis' in Londen, 27 maart 2006. Wij danken de deelnemers aan deze symposia voor hun waardevolle opmerkingen tijdens de discussie en met name Hans Cools, die als commentator optrad bij onze paper in Londen.

met repressieve middelen in toom te houden. Hoe meer dwangmiddelen de heersers hadden geaccumuleerd, hoe gemakkelijker dat ging. De logica van kapitaal wees op de potentie van geld om steeds weer nieuwe middelen te verkrijgen; met geld kon de bevolking tevreden blijven zodat men deze niet 'in toom' hoefde te houden. Hoe meer geld men had geaccumuleerd, hoe sneller er weer nieuw geld binnenkwam. Deze logica kwam vooral in de steden voor. Uiteraard stonden deze logica's niet los van elkaar: met geld kon men ook macht en dwang kopen en met dwang kon men ook geldmiddelen bemachtigen. Uit het samengaan van dwang en kapitaal vormden zich staten, zoals Charles Tilly dat in zijn inmiddels klassieke *Coercion, capital, and European states, AD 990-1990* beschreef.²

Steden, en vooral de grotere commerciële centra, speelden aldus in het staatsvormingsproces een cruciale rol. Tilly stelde:

Cities shape the destinies of states chiefly by serving as containers and distribution points for capital. [...] The fact that cities are loci of capital accumulation [...] gives their political authorities access to capital, credit, and control over hinterlands that, if seized or co-opted, can serve the ends of monarchs as well.³

De concentratie van geldelijke middelen in een handelsmetropool bood de vorst mogelijkheden om op vrij korte termijn aan de nodige contanten te komen, een factor die des te zwaarder woog naarmate de kosten van oorlogvoering stegen. Blockmans toonde aan dat de staatsinvloed op die middelen echter vooral indirect was. De steden hadden een grote mate van autonomie en stadsbestuurders stonden een centrale controle in de weg.⁴ Lachmann liet zien dat de stedelijke autonomie zelfs kon groeien als men de aristocratische elites tegen elkaar uit kon spelen.⁵

2. Charles Tilly, *Coercion, capital, and European States, AD 990-1990* (Oxford 1990). Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen, Zweiter Band* (Bern 1969) 143, wees ook op het belang van geld en geweld bij staatsvorming; hij gebruikte de termen gewelds- en belastingmonopolie. Deze termen bevatten dezelfde 'logica' van accumulatie; echter Elias benadrukte de onderling versterkende elementen van de twee monopolies, terwijl Tilly's model ook de dynamiek van de twee elkaar tegenwerkende logica's open laat. Zie voor de logica van accumulatie van geld en geweld ook Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie* (Tübingen 1972 [1922]) 117; voor een uitwerking van de belastingaccumulatie zie Michael Mann, *The sources of social power. Vol. 1* (Cambridge 1986) 483-490.

3. Tilly, *Coercion, capital*, 51.

4. Wim Blockmans, 'Voracious states and obstructing cities: an aspect of state formation in pre-industrial Europe', in: Charles Tilly en Wim P. Blockmans (eds.), *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800* (Boulder, San Francisco en Oxford 1994) 218-25.

5. Richard Lachmann, *Capitalists in spite of themselves. Elite conflict and economic transitions in early modern Europe* (New York en Oxford 2000) 53.

Vanuit hun logica van dwang probeerden territoriale vorsten de stedelijke autonomie aan te tasten. Maar de logica van kapitaal zorgde ervoor dat die ondermijning beperkt bleef: met een hoge politieke autonomie konden steden juist een economische politiek voeren die hun handelspositie versterkte. Dat werkte vaak weer gunstig op de beschikbare geldmiddelen. Veel (buitenlandse) handelaars kwamen immers juist naar de grotere, autonome centra vanwege het gunstige en tolerante vestigingsklimaat. Een sterke afname van stedelijke autonomie zou indirect dus weer nadelig kunnen zijn voor de vorst. Aan de andere kant was de stad wel degelijk ook afhankelijk van de territoriale machthebber: de handel profiteerde van grotere afzetgebieden. Consolidatie van het grondgebied resulteerde in een betere bescherming van de handelsroutes en de samenwerking tussen politieke eenheden verminderde de dreiging van vijandelijke invallen. Bovendien zorgde de vorst voor specifieke randvoorwaarden die onontbeerlijk waren in het economische proces, denk vooral aan muntcontrole en juridische kaders. Staten en steden waren dus min of meer tot elkaar veroordeeld en gingen onderhandelingen aan (*bargaining* in de terminologie van Tilly). In de meer geürbaniseerde streken konden stedelijke elites samenwerken om hun onderhandelingspositie te versterken. In ruil voor toezeggingen van geld voor troepen kregen steden dan privileges waar zij weer hun autonomie mee wisten te versterken.

De vraag is echter wat die steden er mee opschoten. Uiteindelijk zouden staten het toch van de steden gaan winnen: de logica van kapitaal raakte op den duur ondergeschikt aan de logica van dwang. Hoe snel dat gebeurde, welke weerstanden daarbij optraden en welke steden toch de logica van dwang (staatsvorming) wisten te beperken is moeilijk te onderzoeken. De verhouding tussen stad en staat raakte immers meerdere beleidsterreinen. Binnen hetzelfde tiental jaren kon een stad privileges krijgen op het gebied van eigen magistraatskeuze en vrijstelling van tolleren, terwijl zij moest toegeven bij de vervolging van radicale geloofsgroeperingen en er nabij troepen in een dwangburcht legerden.⁶ Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, al dit soort verschillende elementen op hun ware gewicht te schatten.

Een studie naar het geld van de stad biedt een mogelijke oplossing. Zonder eigen geldelijke middelen was er helemaal geen stedelijke autonomie mogelijk. Hoeveel geld genereerde een dergelijk centrum van kapitaal voor de eigen burgers en hoeveel droeg men af aan de centrale instanties? Op wat voor soort belastingen was de stedelijke macht eigenlijk gebaseerd en wie controleerde de fiscale middelen? Aangezien geld ook toen al een factor was bij alle beleidsterreinen biedt de bestudering van stadsrekeningen meteen inzicht in de activiteiten en reikwijdte van het stadsbestuur.

6. Zie ook C.R. Friedrichs, *Urban politics in early modern Europe* (Londen en New York 2000) 44.

In dit artikel onderzoeken wij de relatieve autonomie van Antwerpen en Amsterdam in de zestiende en de zeventiende eeuw. Uiteraard betreft het twee steden in een verschillende context van staatsvorming en economische ontwikkeling. Dat is echter vaak het geval met vergelijkingen in de historisch-sociologische traditie.⁷ Elke andere keuze zou vergelijkbare problemen hebben opgeleverd: bij een vergelijking tussen Gent en Antwerpen zou er bijvoorbeeld al het probleem zijn van de Gentse opstand van de vijftiende eeuw die diepe sporen heeft nagelaten. Een vergelijking tussen Amsterdam en Leiden zou al iets zui- verder zijn, maar ook ongelijk gezien de enorme verschillen in economische ontwikkeling. De keuze van twee handelsmetropolen die gedurende een aantal decennia bovendien wereldsteden van formaat waren, Antwerpen en Amsterdam, levert juist een uitdagende vraagstelling op. Als er al steden in het vroeg- moderne West-Europa waren die hun autonomie hadden kunnen verdedigen en de logica van dwang hadden kunnen weerstaan, dan waren het deze twee wel, althans Antwerpen in de zestiende en Amsterdam in de zeventiende eeuw.

Antwerpen en Amsterdam stonden immers beiden beurtelings aan de top van een wereldwijd handelsnetwerk.⁸ De bloei van Antwerpen lag vooral in de zestiende eeuw. Dankzij de beschikbare financiële middelen was de stad van enorm strategisch belang. Auteurs als Fernand Braudel en Immanuel Wallerstein zien hierin de buitengewone betekenis van Antwerpen in het kader van Karel v's poging om een wereldrijk op te richten.⁹ Dit werd ook verwoord in een brief aan stadhouder Granvelle: 'Sans Anvers on ne peut rien. Avec ce qu'est perdu Anvers le moyen d'avoir argent est perdu et le traffique des Pays-Bas est intéressé'.¹⁰ In de noordelijke Nederlanden vervulde Amsterdam een

7. Peer Vries, 'Historische sociologie. Op zoek naar processen en structuren', in: Herman Belien en Gert Jan van Setten (eds.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991) 301-342; Theda Skocpol, *States and social revolutions. A comparative analysis of France, Russia and China* (Cambridge 1979) 33.

8. Giovanni Arrighi, *The long twentieth century. Money, power and the origin of our times* (Londen en New York 1994) 128.

9. Immanuel Wallerstein, *The modern world system. Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century* (New York 1974) 177; Fernand Braudel, *Le temps du monde. Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle, vol. III* (Parijs 1979) 17-24.

10. Vertaling: 'Zonder Antwerpen kunnen wij niets. Als Antwerpen verloren gaat, gaat de mogelijkheid verloren aan geld te geraken en lijdt de handel der Lage Landen schade'. Brief van Baron van Bollweiler aan kardinaal Granvelle, 4 december 1564, geciteerd in J.A. Goris, *Étude sur les colonies marchandes méridionales (portugais, espagnols, italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne* (Leuven 1925) 15. Zie verder H. Van der Wee en J. Materné, 'Antwerp as a world market in the sixteenth and seventeenth centuries', in: J. van der Stock (ed.), *Antwerp, story of a metropolis* (Antwerpen 1993) 19-32; zie voor het overwicht van Antwerpen ook Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550 – ca. 1630* (Hilversum 2001) 44.

vergelijkbare positie in de zeventiende eeuw. Ook hier bleek de stedelijke financiële markt van evident belang voor de vestiging van het koloniale rijk.¹¹ Voor de verdediging van het Noord-Nederlandse territorium bleken de middelen van de stad onmisbaar. In de jaren 1670 kreeg Amsterdam zelfs de benaming 'redster' van de Republiek.¹²

Voor ons betekende de vergelijking tussen deze twee steden dat we de vraagstelling konden aanscherpen. Hield een machtige centrale economische positie ook meer autonomie in? En hoe belangrijk was een vroegere autonomie voor een latere periode, wanneer de economische bloei al lang achterwege was? Indien vroegere instituties lang door blijven werken hebben we te maken met een grote mate van *path dependency* oftewel *institutional persistence*.¹³ Maar hoe lang kon een stedelijke autonomie, al dan niet opgebouwd via de *path dependency*, het stand houden tegen de logica van dwang?

Dit willen wij onderzoeken aan de hand van de stadsrekeningen. Het geschetste spanningsveld tussen stad en centrale overheid zou immers vooral een weerslag moeten krijgen in de stedelijke financiën.¹⁴ Daarnaast moeten we niet vergeten dat de vorst of de centrale overheid ook leningen kon aangaan met privé-financiers op de Antwerpse respectievelijk Amsterdamse kredietmarkt. In Antwerpen was het vooral de aanwezigheid van een aantal kapitaalkrachtige financiers die de grote betekenis van de geldmarkt voor Karel v bepaalde. Niet voor niets had Richard Ehrenberg het over 'Das Zeitalter der Fugger'.¹⁵ Dat valt echter buiten het kader van dit artikel. Deze leningen heb-

11. Immanuel Wallerstein. *The modern world system 11. Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750* (New York etc. 1980) 59; Femme Gaastra, *De geschiedenis van de VOC* (Zutphen 2002) 26; Peter Spufford, 'Toegang tot krediet en kapitaal in de commerciële centra van Europa', in: Karel Davids en Jan Lucassen (eds.), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 281-312, 285.

12. H.J. Koenen, *Voorlezingen over de geschiedenis der finantiën van Amsterdam* (Amsterdam 1855) 27.

13. Het meest recente pleidooi om van deze begrippen gebruik te maken is Avner Greif, *Institutions and the path to the modern economy. Lessons from medieval trade* (Cambridge 2006) 158.

14. Hiermee sluiten we aan bij de eerste historiografische stroming zoals die werd geconstateerd in Marjolein 't Hart en Manon van der Heijden, 'Het geld van de stad: recente historiografische trends in het onderzoek naar stedelijke financiën in de Nederlanden', de inleiding in dit nummer.

15. Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger, Geldkapital und Kreditverkehr im 16. Jahrhundert*, 2 dln. (Jena, 1922); H. Van der Wee en I. Blanchard, 'The Habsburgs and the Antwerp money market: the exchange crises of 1521 and 1522-3', in: I. Blanchard e.a. (eds.), *Industry and finance in early modern history* (Stuttgart 1992) 27-57; Michael Limberger, 'No town in the world provides more advantages: economies of agglomeration and the golden age of Antwerp', in: Patrick O'Brien, Derek Keene, Herman Van der Wee en Marjolein 't Hart (eds.), *Urban achievement in early modern Europe. Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge 2001) 39-62, aldaar 51.

ben een weinig duurzame boekhouding nagelaten, veel liepen er op de korte termijn af en de gevolgen van dergelijke transacties waren van minder belang voor de stedelijke autonomie zelf.

Om de analyse werkbaar te houden is gekozen voor twee dieptestudies van telkens vijftien jaar, de periodes 1530-1545 en 1665-1680. De keuze om in 1530 te beginnen is ingegeven door de beschikbaarheid van de belangrijkste bronnen.¹⁶ In de eerste periode behoorden beide steden tot het Spaans-Habsburgse Rijk van Keizer Karel v en vormde Brussel het regeringscentrum. Voor de tweede periode is vooral de intensieve oorlogvoering in de jaren 1670 van belang, zowel voor noord als voor zuid. Antwerpen lag nog steeds binnen de Spaans-Habsburgse machtssfeer, terwijl Amsterdam onderdeel was gaan uitmaken van de Republiek der Verenigde Nederlanden met Den Haag als centrum van de provinciale en landelijke macht.

Eerst zal een overzicht volgen van de inkomsten en uitgaven in de periode 1530-1545. Vooral van belang is om te berekenen hoeveel geld er aan het centrale gezag werd afgedragen en hoe groot de financiële armslag was voor de stadsbestuurders. Tevens komt de mate van inmenging door het centrale gezag aan de orde. Daarna volgt een vergelijkbaar overzicht over de tweede periode. Niet alleen hopen wij met deze dieptestudies antwoorden te vinden op de bovengestelde vragen, ook stelt de vergelijkende opzet ons in staat om te kijken in welk opzicht de financiële macht van Antwerpen verschilde van die van Amsterdam en hoe zij in de loop van anderhalve eeuw evolueerden. Hoewel beide steden vanuit een sterk vergelijkbaar kader vertrokken, zouden de onderlinge verschillen in de zeventiende eeuw spectaculair uiteen gaan lopen.

De inkomsten van de stad: de rijkdommen van het bier

In de loop van de middeleeuwen had Antwerpen vele privileges weten te verzamelen. Vooral aan het eind van de vijftiende eeuw werd de stad door Maximiliaan van Oostenrijk beloond voor haar loyaliteit tijdens de opstand van de Vlaamse steden.¹⁷ Amsterdam bevond zich in een meer perifere positie ten opzichte van het regeringscentrum in Brussel. Desondanks had de Amstelstad eveneens vele privileges weten te verkrijgen, meestal in ruil voor steun tijdens oorlogen aan de graven van Holland en daarna aan de Bourgondische herto-

16. Voor Antwerpen bestaat er een losse stadsrekening uit de veertiende eeuw, maar pas vanaf 1530-1531 zijn de rekeningen bewaard. F.H. Mertens, 'Oudste rekening der stad Antwerpen (1324)', in: *Codex Diplomaticus Neerlandicus* (Utrecht 1857: Historisch Genootschap Utrecht, 2e serie, 1v afd. 1). De vroegste stadsrekeningen van Amsterdam die bewaard zijn gebleven beginnen in het jaar 1531.

17. Floris Prims, *Geschiedenis van Antwerpen. Deel 7: Onder de eerste Habsburgers (1477-1555)* (Brussel 1938) 171.

gen. Ook Maximiliaan van Oostenrijk beloonde de stad voor haar geldelijke steun: sinds 1489 mocht zij zelfs de keizerskroon in haar wapen dragen.

Het tijdperk van onze eerste dieptestudie (1530-1545) kenmerkte zich door vele spanningen in de relatie tussen vorst en steden. Keizer Karel v was vrijwel steeds op zoek naar liquide middelen. De oorlog met Frankrijk duurde voort, men moest zich teweer stellen tegen de hertog van Gelder, in het Oostzeegebied veroorzaakte onrust binnen Denemarken en de Hanze kostbare diplomatieke missies en expedities. Deze oorlogen raakten ook onze twee steden. Vijandelijke verhoudingen ontwrichtten handelsroutes met als gevolg dat beiden een relatief minder gunstige economische periode doormaakten. In de noordelijke Nederlanden zorgde het terugdringen van de Gelderse dreiging uiteindelijk voor een groot, vrij handelsgebied rond de Zuiderzee waar Amsterdam langzamerhand de dominante haven werd. Pas na 1544 zou ook het Oostzeegebied voldoende gepacificeerd raken voor de Amsterdamse kooplieden. Antwerpen zag in het begin van de jaren veertig weer een heropleving van de handelsactiviteiten.¹⁸

De steden droegen bij aan de oorlogsinspanningen van Karel v, meest in de vorm van 'beden en ommeslagen'. Dit waren bedragen die de gewesten van Vlaanderen, Brabant en Holland in hun Statenvergaderingen hadden geaccepteerd nadat zij het verzoek om geld, de 'bede', van de vorst hadden aan gehoord. Vervolgens werden die bedragen omgeslagen over de provincies, steden en dorpen volgens vaste verdeelsleutels, gelieerd aan de oppervlakte en aan het aantal huishoudens ('haarden').¹⁹ Omstreeks 1540 droeg Vlaanderen 34 procent, Brabant 29 procent en Holland 13 procent bij aan de centrale belastinginkomsten van de zeventien Nederlanden.²⁰ Binnen Brabant was Antwerpen weer verantwoordelijk voor ongeveer 15 procent en Amsterdam moest iets meer dan 8 procent van het Hollandse aandeel betalen.²¹

De beden waren echter geen belastingen die Karel v zomaar kon opleggen. In de provinciale staten werd onderhandeld over de omvang van de beden.

18. Van der Wee en Materné, 'Antwerp as a world market', 23.

19. In Holland dateerde die laatste inventarisatie van 1514; R. Fruin (ed.), *Informatie of den staet van Holland in 1514* (Leiden 1866). In Brabant werd de laatste haardentelling in 1526 doorgevoerd, zie Joseph Cuvelier (ed.), *Les denombrements de foyers en Brabant, XVIe-XVIIe siècles* (Brussel 1912).

20. Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall, 1477-1806* (Oxford 1995) 55. De rest van de provincies droegen veel minder bij, Henegouwen bijvoorbeeld vijf procent, Zeeland vier procent en Gelderland een procent.

21. De hoge quota van Antwerpen in de Brabantse beden had te maken met de sterke bevolkingsgroei in de zestiende eeuw en de economische draagkracht. Zo bevat reeds een ontwerp tekst voor de haardentelling van 1496 het voorstel dat Antwerpen met 18 denieren Brabants per huishouden aangeslagen zou worden terwijl de inwoners van Brussel, Leuven en 's-Hertogenbosch maar 14 denieren moesten betalen, en dit 'à cause de l'augmentation de

Vaak eisten de steden weer ruggespraak met de eigen achterban, zodat dit een langdurig proces was. Soms kwam een toestemming alleen tot stand onder voorwaarde dat het geld alleen voor specifieke troepen bestemd was. En als dan de bede was vastgesteld, dan nog gingen individuele steden onderhandelingen aan om reducties met Brussel te realiseren.²²

TABEL 1 *Inkomsten van Antwerpen en Amsterdam 1530-1545, in percentages, met enkele berekeningen in guldens, gemiddeld per jaar*

	Antwerpen	Amsterdam
'Grote' accijnzen, voornamelijk op bier	80,6	71,8
'Kleine' accijnzen, inclusief heffingen op de handel	8,3	17,0
Stedelijke rechten, poortergeld e.a.	1,0	1,1
Inkomsten van leningen	7,0	5,8
Inkomsten uit stedelijk bezit	1,8	3,0
Diversen	1,3	1,3
Totaal	100,0	100,0
<i>Verdere berekeningen, gemiddeld per jaar, in guldens:</i>		
Totaal inkomsten	135.296	57.006
Aantal inwoners	55.000	17.500
Inkomsten per hoofd van de bevolking, circa	2,45	3,25
Inkomsten van de Waag (onderdeel 'kleine' accijnzen)	1.896	3.360

Bronnen: Stadsrekeningen: Stadsarchief Antwerpen (SAA) Rekenkamer inv nrs 7 t/m 11; Gemeente Archief Amsterdam (GAA), Stadsrekeningen (toegang 5014), inv. nrs. 1 t/m 14. Bevolkingscijfers: Antwerpen: P.M.M. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant 1700-1900*, Nijmegen, 1981, 354; Amsterdam: schatting op basis van Hubert Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam, 1540-1860* (Amsterdam en Dieren 1985) 234.

Verdere toelichtingen: zie Appendix.

De steden mochten meestal zelf bepalen hoe ze de gelden zouden opbrengen. Tabel 1 geeft een overzicht van de stedelijke inkomsten van zowel Antwerpen als Amsterdam (zie ook toelichting in Appendix). De meeste gelden kwamen van de 'grote' accijnzen: in Antwerpen was dat 81 procent, in Amsterdam 72 procent. Net als in vrijwel elke andere stad in de Lage Landen domineerden

son industrie'. Zie B. Blondé en M. Limberger, 'De gebroken welvaart', in: R. van Uytven e.a. (eds.), *De geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 307-330, aldaar 321. Over Amsterdam: James Tracy, *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the County of Holland, 1515-1565* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1985) 37, 48.

22. Tracy, *A financial revolution*, 36-37.

deze belastingen op de consumptie van bier, wijn en graan: het was de basis van de stedelijke macht.²³ De bedden werden dan ook grotendeels door dit soort heffingen opgebracht. Vooral de bierconsumptie werd flink belast. Aangezien bier in deze periode geen luxeproduct was drukte de last van de vorstelijke bede dus relatief zwaar op de lagere inkomensgroepen van de stad.²⁴

Een tweede bron van inkomsten waren de 'kleine' accijnzen: heffingen bij de productie of verkoop van zeep, lakens, vis, vlees, hout of turf, enzovoort; belastingen bij de verrichting van een marktdienst, zoals de waag en het kraangeld en heffingen bij de beveiliging van de toevoerroutes naar de havens van Antwerpen en Amsterdam.²⁵ De term 'klein' sloeg vooral op het feit dat de opbrengsten aanzienlijk geringer waren dan die van de 'grote' accijnzen.

Verder waren er inkomsten uit leningen, in Antwerpen zeven procent, in Amsterdam zes procent. Traditioneel gebeurde dit in de vorm van 'renten': lijfrenten, erfrenten of losrenten.²⁶ De rentekoper stelde een bepaalde som beschikbaar aan de stad. In ruil kreeg hij daarvoor jaarlijks een compensatie, de rentebetaling. Uiteindelijk drukten de renten ook weer op de bierbelasting, omdat de rentevergoedingen meestal uit de post van de 'grote' accijns kwamen. Deze post komt straks daarom weer terug bij de uitgaven.

Verder kwam er nog wat geld uit de stedelijke bezittingen: domeinen, pachten en huren. De 'stedelijke rechten' brachten weinig op: zowel in Antwerpen als in Amsterdam bedroeg dit een enkel procent van de inkomsten. Een van de meest bekende heffingen hier waren de poortergelden, het bedrag dat intredende burgers moesten betalen.

In tabel 1 was te zien dat de Scheldestad meer dan Amsterdam afhankelijk was van de rijkdommen die de bierdrinkende inwoners opbrachten: 81 procent tegenover 72 procent. De Amstelstad genereerde haar inkomsten uit een grotere variëteit aan bronnen, meer uit 'kleine' accijnzen en de heffingen op handel. Dat betekende niet dat de gemiddelde Amsterdammer goedkoper bier kon drinken. Per hoofd van de bevolking werd er in Amsterdam zelfs meer

23. P.J. Blok, 'Stadsfinanciën onder de Republiek', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Nederlandsche Academie van Wetenschappen*, Letteren V-2 (1917) 221-242, 230-231; F.N. Sickenga, *Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland* (Leiden 1864) 57; Manon van der Heijden, 'Stadsrekeningen, stedelijke financiën en historisch onderzoek', in: *Nehabulletin* 14 (1999) 129-166, 131.

24. Er waren wel verschillende tarieven voor lichte, goedkope bieren en zwaardere, luxe bieren. Vooral de laatste werden in de loop van de tijd steeds meer belast.

25. Over de belasting voor beveiliging van de aanvoerroute naar Amsterdam, zie W.G. Heeres, 'De heffing van het paalgeld door Kampen en Amsterdam', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* (46) 1983, 128-141.

26. Manon van der Heijden, 'State formation and urban finances in sixteenth- and seventeenth century Holland', in: *Journal of Urban History* 32 (2006) 429-450, 433.

gehaald van de ‘grote’ accijns: 2,30 gulden tegenover 1,95 in Antwerpen.²⁷ Dit feit vertaalde zich ook naar de berekening van het gemiddelde van de totale inkomsten per hoofd van de bevolking: in Amsterdam was dit 3,25 gulden, tegenover 2,45 in Antwerpen (zie tabel 1).

Uiteraard genereerde Antwerpen absoluut gezien meer inkomsten. Maar eerder dan verwacht manifesteerde het nogal bescheiden Amsterdam, met haar hoge opbrengsten per hoofd van de bevolking, zich als een belangrijk kapitaalconcentrerend centrum. De krachtige logica van kapitaal bood hier de mogelijkheid van een grote stedelijke autonomie. Maar of dat ook gebeurde staat nog te bezien. Eerst moeten we ook de uitgavenkant bekijken en berekenen hoeveel er aan de vorst werd afgedragen.

Stedelijke uitgaven: de druk van schulden

Bij de uitgaven viel meteen op dat Antwerpen absoluut en procentueel gezien meer van haar middelen weer afstond aan de vorst: zestien procent, tegen Amsterdam slechts zes procent (zie tabel 2).²⁸ Antwerpen mocht dan wel een machtige stad zijn, in de praktijk moest ze daar flink voor betalen.²⁹ Dat betekende dat Amsterdammers zelf meer profijt hadden van de middelen die zij gezamenlijk opbrachten.

Maar wie daar vooral van profiteerden waren de rentekopers: liefst 65 procent van de Amsterdamse uitgaven werd besteed aan rentevergoedingen. In Antwerpen was dat bedrag ook hoog: 60 procent. Aangezien veel renten aan-

27. Het blijkt moeilijk om de verschillen geheel uit de tarieven te verklaren, gezien de verschillende inhoudsmaten en de onbekende verdeling in consumptie tussen goedkope en dure biersoorten. In Antwerpen was het goedkope ‘klein bier’ sinds 1525 helemaal niet aan accijns onderworpen, maar sinds 1542 weer wel; voor de andere soorten waren er meerdere tarieven, variërend van 5 stuivers per aam tot 30 stuivers per aam voor de luxe bieren. In Amsterdam bedroeg het tarief 10 stuivers per vat op de goedkope soorten en 16 stuivers op de luxe bieren.

28. Deze bedragen hebben wij netto gemaakt, zie toelichting in Appendix. De absolute bedragen die Amsterdam zou moeten betalen volgens James D. Tracy, ‘The taxation system of the county of Holland during the reigns of Charles V and Philips II, 1519-1566’, in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 45 (1985) 71-117, tabel op 108-109 zijn hoger dan de bedragen in de stadsrekeningen. Hoeveel er precies terugkwam van de vorst in de vorm van gratiën, rentevergoedingen en aflossingen van eerdere schuld is echter niet meer precies te reconstrueren.

29. De Antwerpse schuldenlast dateerde vrijwel geheel van de zestiende eeuw, in de vijftiende eeuw had Antwerpen nauwelijks een lange termijn schuld opgebouwd. W.P. Blockmans en J. van Herwaarden, ‘De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek’, in: D.P. Blok (ed.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5 (Haarlem 1980) 444. Zie ook F. Donnet, *Coup d’oeil sur l’histoire financière d’Anvers au cours des siècles* (Antwerpen 1927).

gegaan waren om de bedden voor de vorst te betalen was dit indirect een gevolg van de druk die er door de landsheer werd uitgeoefend.³⁰ Een minderheid van de renten werd gebruikt voor andere doeleinden. Antwerpen gebruikte deze leningen om bijvoorbeeld in 1539 en 1540 een deel van het waagrecht te kopen en in 1541 benutte Amsterdam renten om de armen te ondersteunen.³¹ Officieel stond 'het lichaam van de stad' borg voor de rente-uitgaven, maar in de praktijk kwam dat neer op de inkomsten uit de 'grote' accijns, met als gevolg dat uiteindelijk vooral de lagere inkomens deze lasten moesten opbrengen. Belastingen op consumptie zijn immers per definitie regressief. Lagere groepen betaalden proportioneel een groter gedeelte van hun inkomen dan de beter gesitueerden: ieder die bier dronk betaalde per pul evenveel belasting.³² En omdat in ieder geval de hogere inkomstengroepen relatief vaker renten kochten, betekende dit een gedeeltelijke herverdeling van de publieke middelen die ten gunste van de rijkere burgers uitviel.³³

TABEL 2 *Uitgaven van Antwerpen en Amsterdam 1530-1545, in percentages, met enkele berekeningen in guldens, gemiddeld per jaar*

	Antwerpen	Amsterdam
Uitgaven voor renten, interestbetalingen	59,3	65,1
Kosten bestuur en representatie	12,9	12,2
Openbare werken, kosten beheer bezit	8,8	12,8
Afdracht naar centrale overheid	16,0	6,0
Defensie, oorlogsuitgaven	0,0	1,5
Sociale zaken (religie, armenzorg, onderwijs, cultuur)	0,5	0,3
Diversen	2,5	2,1
<i>Verdere berekeningen, gemiddeld per jaar, in guldens:</i>		
Totaal	100,0	100,0
Totaal uitgaven	143.113	53.220
Totaal inkomen (zie tabel 1)	135.296	57.006
Saldo, circa	- 8.000	+ 4.000

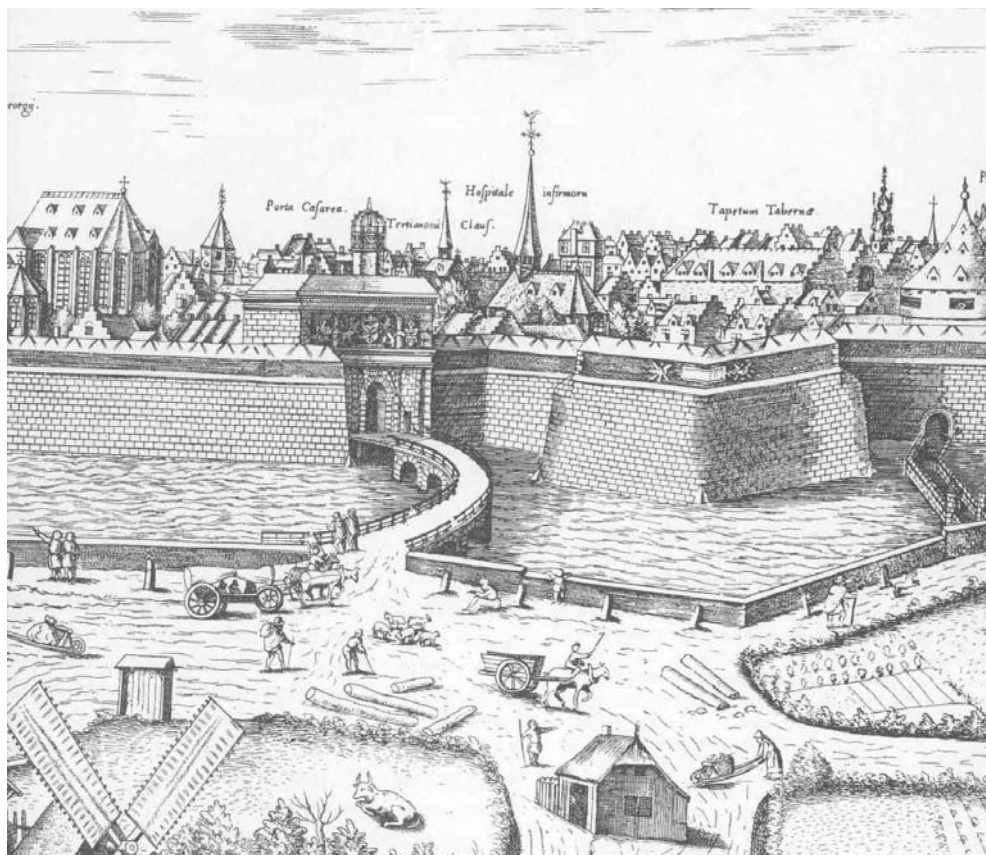
Bronnen: zie tabel 1. *Toelichting:* zie Appendix.

30. Zie over deze stuwende kracht in staatsvorming ook Marc Boone, *Geld en macht. De Gentse staatsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1383-1453)* (Gent 1990) 109.

31. P.D.J. van Iterson en P.H.J. van der Laan (eds.), *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam, 1490-1550* (Amsterdam 1986) 51 (datum 23 april 1541).

32. Dit werd slechts gedeeltelijk gecompenseerd door hogere tarieven voor de zwaardere bieren.

33. Zie voor rentekopers ook Manon van der Heijden, 'Stedelijke bestuursstructuur en geldleners in Nederlandse steden 1550-1650', in dit themanummer.

Afb. 1 Zicht op de stadsomwalling van Antwerpen met Keizerpoort (detail), Frans Huys, 1557 (foto en copyrights Bibliothèque Nationale, Parijs). De stadsomwalling van Antwerpen, gebouwd in opdracht van landvoogdes Maria van Hongarije vanaf 1542, was het grootste en duurste openbare bouwproject van de stad in de zestiende eeuw. Het stadsbestuur heeft voor de bouw leningen van meer dan twee miljoen gulden moeten opnemen die zwaar op de stadsfinanciën wogen.

Ten aanzien van de kosten van bestuur en sociale aangelegenheden bestond er weinig verschil: deze percentages scoorden bij beide steden vrijwel gelijk. Opvallend was wel dat Amsterdam meer uitgaven op het gebied van defensie had, wat samenhangt met de meer perifere positie ten opzichte van Brussel. Naast buskruit en andere uitgaven voor artillerie financierde de Amstelstad rechtstreeks oorlogsschepen voor missies naar het Oostzeegebied (in 1533, 1535, 1537 en 1538); in 1543 organiseerde de stad een aantal oorlogsschepen op de Zuiderzee en toen Naarden door Gelre bedreigd werd kwam Amsterdam met man, macht en geld te hulp. Dit betekende een grotere autonomie op dit vlak maar bracht meteen hogere kosten met zich mee.

Bij Amsterdam ging veel geld (dertien procent) naar publieke werken. In de vergelijking is het Antwerpse percentage in deze post wat vertekend, omdat

de kosten van de bouw van nieuwe stadsmuren (begonnen in 1542) in een aparte rekening werden ondergebracht (zie afbeelding 1 en toelichting in de Appendix). Dergelijke hoge uitgaven waren in Amsterdam echter niet incidenteel, maar regelmatig terugkerend. Mogelijk hingen de hoge uitgaven voor publieke werken samen met de grotere ruimte op het jaarlijkse budget van Amsterdam. Tabel 2 liet zien dat het gemiddelde inkomen ongeveer 4.000 gulden meer bedroeg dan de uitgaven, circa zeven procent van de inkomsten.³⁴ Antwerpen moest echter regelmatig met een tekort werken: jaarlijks ongeveer 8.000 gulden, of veertien procent van de inkomsten. Die tekorten resulteerden waarschijnlijk ook in een sterkere rigiditeit betreffende het financiële beleid. Het was een nadeel dat Antwerpen bovenal afhankelijk was van de accijnzen op bier. In verband met het gevaar van belastingoproeren kon het stadsbestuur deze immers niet steeds maar weer opnieuw verhogen.³⁵ Met een ruimere keuze uit beleidsinstrumenten en de regelmatige overschotten konden de Amsterdamse bestuurders met een grotere flexibiliteit opereren. Ook dat was een element dat gunstig werkte op de financiële armslag van de bestuurders en dus op de stedelijke autonomie.

Centraal gezag, financiële controle en stedelijke autonomie in de zestiende eeuw

Hoe het ook zij, de Antwerpse tekorten waren gevaarlijk voor de overheid in Brussel. Bij de voortdurende oorlogsdruk mocht het krediet van deze toonaangevende stad niet in gevaar komen.³⁶ Als de stad niet regelmatig haar rentelasten zou betalen, zou het moeilijker zijn om bij een volgende ronde renten te verkopen. Vanwege de hogere risico's zouden rentepercentages kunnen stijgen, met als gevolg nog meer druk op de accijnzen en nog meer tekorten. En als één radertje uit het bedensysteem viel zouden de andere radertjes ook kun-

34. Ook in de literatuur wordt het batig saldo van de stad Amsterdam genoemd als een regelmatig terugkerend verschijnsel, zie J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam (8 delen)* (Amsterdam 1878-1892) deel v 355.

35. Waarschijnlijk was het aandeel van arme huishoudens groter in de Scheldestad dan in Amsterdam. Antwerpen was een stad met scherpe sociale tegenstellingen. Zie hieromtrent H. Soly, 'Sociale verhoudingen te Antwerpen in de zestiende en zeventiende eeuw', in: J. van der Stock (ed.), *Antwerpen, verhaal van een metropool* (Antwerpen 1993) 37-48; Blondé en Limberger, 'De gebroken welvaart', 321-330. Amsterdam telde minder onvermogensden vergeleken met andere Hollandse steden. Volgens de *Informatie* van 1514 werd minder dan een kwart van de Amsterdamse huishoudens aangerekend als 'arm', wat weinig was vergeleken met Haarlem (55% arm) en Leiden (63% arm). Fruin, *Informatie*, 180. Dezelfde bron rapporteerde ook dat de Amsterdamse bevolking relatief veel handelaren kende die in goeden doen waren.

36. Zie voor dit gevaar Prins, *Het faillissement*, 16-17.

nen weigeren te betalen, vooral als het om een dergelijk toonaangevende stad als Antwerpen ging.

Ondanks haar kapitaalcrachtige positie stond Antwerpen daarom onder zware druk van de logica van de dwang oftewel in een zwakkere onderhandelingspositie. De centrale overheid probeerde eerst de directe zeggenschap over de accijnsheffingen terug te krijgen. Tegen de aantasting van dat privilege verzetten de stedelijke bestuurders zich, en met succes.³⁷ Maar de stadskas van Antwerpen werd wel onderworpen aan een uitvoerige visitatie door commissarissen van de centrale regering. Want hoeveel privileges Antwerpen ook had, de centrale regering behield zich het recht voor om specifieke maatregelen te nemen betreffende controle en beheer. Al in 1532 kwam er kritiek: 'dat de accysen van der stadt niet soo wel en werden geadministreert als wel behoorde, ende dat de selve wel bedient werdende mogelyck meer behoorden vuyt te brengen dan deselve nou waeren vuyt brenghende'. De regeringscommissie zou vervolgens een reeks ordonnanties gaan uitvaardigen die een gedeeltelijke reorganisatie van de stedelijke financiën tot inhoud hadden.³⁸

De belangrijkste instructie betrof de collectie van de accijnzen. Hier moesten weer vaker belastingpachters dit werk doen, in plaats van stedelijke ambtenaren. De laatsten zouden te weinig strikt zijn en de stedelijke overheid zou de ambtenaren niet goed genoeg corrigeren. Met belastingpachters die voor eigen rekening werkten, was de verwachting, zouden de opbrengsten stijgen. Een gevolg was dat sinds 1542 de inning vaker werd uitbesteed aan derden.³⁹

Ondertussen kwamen af en toe ook commissarissen van de centrale overheid in Amsterdam. Met tegenzin werden zij toegelaten en meestal kregen zij maar een deel van de administratie te zien. Uiteindelijk volgden er nooit

37. In het verweer tegen de Raad van Financiën om een deel van de inkomsten van de accijnzen op te eisen stelde de stad in 1531: ' [...] dat men nimmer meer bevinden en soude dat der majesteyt eenich paert competeerde in voors. accijsen te mogen opstellen en er geld op te vinden welk octroy van 15 tot 15 jaeren werdt geprolongeert ende anno 1453 hun gegeven in perpetuum tot redemptie toe [...] ende is de questie daer mede dood ende te niet gedaen geweest'; A. Kreglinger, *Notice historique sur les impôts communaux de la ville d'Anvers* (Brussel 1845) 62.

38. Stadsarchief Antwerpen (verder SAA) Pk. 157: H. De Moy, Boeck van de domeynen; T. Masure, *De stadfinanciën van Antwerpen 1531-1571. Een poging tot reconstructie*, 2 delen (Licentiaatsverhandeling Universiteit van Gent, 1986) 281-282. Voor vergelijkbare strenge controles in steden als Brugge en Gent in eerdere periodes, zie ook Van der Heijden, 'Stadsrekeningen', 146.

39. Masure, *De stadfinanciën*, 105. Voor een analyse van de belastingpachters in Gent, zie Marc Boone, 'Triomferend privé-initiatief versus haperend overheidsoptreden? Over pachters van indirecte belastingen in laatmiddeleeuwse steden', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989) 113-138. Met de bouw van de nieuwe fortificaties (sinds 1542) kwam Antwerpen op de rand van het bankroet te staan; wederom greep de centrale overheid in (1548). Zie verder H. Soly, 'Fortificaties, belastingen en corruptie te Antwerpen in het midden der 16e eeuw', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 53 (1970) 191-210.

nieuwe regels of instructies.⁴⁰ De stad had blijkbaar haar geld goed op orde. De renten van de Amstelstad behielden in deze periode steeds een hoge kredietwaardigheid.⁴¹ Bovendien was het aandeel van Amsterdam in de bedden een stuk kleiner – de risico's voor de centrale regering waren dus een stuk minder. Als gevolg konden de Amsterdamse stadsbestuurders hun financiën met een grotere autonomie beheren. De grotere macht en de belangrijker positie van Antwerpen resulteerden niet in een grotere mate van financiële autonomie: integendeel, zouden we zelfs willen stellen. De logica van kapitaal kon zich juist in Amsterdam vrijer ontplooiën.

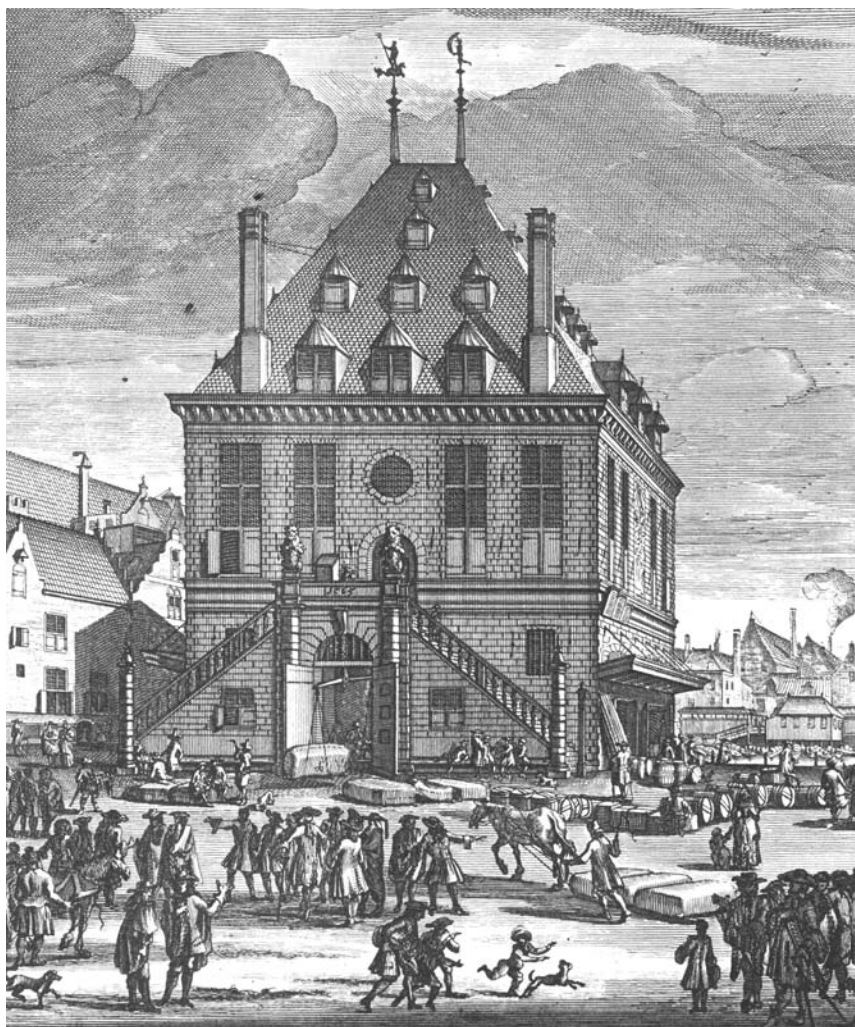
Op verschillende punten bleek de financiële autonomie van Amsterdam ook van een oudere datum te zijn dan die van Antwerpen. Dit wijst op een grote mate van *path dependency*: vroegere autonomie versterkt de autonomie in een later stadium. We geven twee voorbeelden: de 'grote' accijns en de waag. Beide steden hadden het recht gekregen om zelf de accijnzen op bier te heffen en daar de tarieven van te bepalen zonder toestemming van de vorst. Dit privilege was door Antwerpen in 1453 verkregen, maar door Amsterdam al in 1398 en 1401.⁴² Ook de rechten op de waag waren al veel langer in handen van de Amstelstad, al vanaf het begin van de vijftiende eeuw.⁴³ In Antwerpen vormde de waag regelmatig een twistpunt tussen de landsheer en de stad. Omstreeks 1520 verzette het stadsbestuur zich tegen het feit dat voor elk goed bij elke verkoop waaggeld betaald moest worden, want 'der negociacie hinderlyck wesende, inder vueghen dat dese stadt huer niet was vuegende'. In 1522 besloot het stedelijke bestuur het gedeelte van de waag en de riddertol af te kopen voor een som van 80.000 gulden. De stad mocht het tarief van de waag zelf echter niet verminderen. Later kocht de stad nog andere aandelen van dezelfde rechten op die door de vorst als lenen aan edellieden waren uitgegeven.⁴⁴

40. Van Iterson en Van der Laan (eds.), *Resoluties*, 48 (9 augustus 1538); Ter Gouw, *Geschiedenis*, 111 405; Bart Ibelings, 'Economie en politiek in de Hollandse stad: de informatie van 1526', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf (eds.), *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999) 259-276.

41. Vergeleken met andere Hollandse steden was Amsterdam zich bewust van haar grote kredietwaardigheid – zo weigerde de stad lange tijd om op provinciaal niveau garant te staan voor de renten van andere steden, die het moeilijker hadden dan Amsterdam. Tracy, *A financial revolution*, 60 (noot 104). Vergelijk het zwakke krediet van Haarlem in deze tijd: Manon van der Heijden, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006) 66.

42. Het recht werd in twee brieven bevestigd, gedateerd 1398 en 1401. In 1452 verkreeg de stad van hertog Filips het recht de wijn- en bieraccijns voortaan te heffen tot op een kwartmijl rondom stad en vrijdom. Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, 111 410-411.

43. Ter Gouw, *Geschiedenis*, 11 353, sinds 1409. Daarvoor was het een grafelijke belasting. Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen,.... [etc.]* (Amsterdam 1760) 1 128 stelt het foutief eerder: in 1389.

Afb. 2 De oude waag op de Dam in Amsterdam (ets van midden achttiende eeuw, uit: Jan Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen [...etc.]* (Amsterdam 1765) Deel 2. Dit gebouw stond prominent in het midden van het centrum, voor het stadhuis, en vormde een belangrijke inkomstenbron van de stad. Vanwege de toename van de handel kon dit gebouw de regulering van de transacties niet meer aan en kwamen er twee nieuwe wagen bij: de St. Antonis Waag in 1617 en de Reguliers Waag in 1668.

Door deze versnippering in bevoegdheden leverde de Antwerpse stadswaag ook minder op, ondanks de ongetwijfeld hogere omzetten die daar op de markt werden gerealiseerd. In Amsterdam, waar de opbrengsten van de waag al min-

44. Masure, *Stadsfinanciën* 206. De stadsrekeningen van 1537 en 1542 bevatten verwijzingen naar de betreffende transacties en renten. SAA Rekenkamer inv. nr. 9 (Rekening 1536-37) en 12 (Rekening 1541-42).

stens een eeuw volledig in handen van het stadsbestuur waren, was men geheel niet bevreesd om de handel met zware waagrechten te belasten: de opbrengsten vloeiden immers meteen naar eigen kas. In vergelijking met andere Hollandse steden was de Amsterdamse waag zelfs een vrij zware heffing. In Amsterdam moest men voor vrijwel alle goederen die *en gros* werden verkocht dit recht bij de verplichte weging of meting op de markt betalen (zie afb. 2).⁴⁵ Ook het geijkte pond werd uitermate secuur gecontroleerd, zodat het pond in Amsterdam zwaarder uitviel dan in vrijwel alle andere grote handelssteden.⁴⁶

In het beheer van haar geld beschikte Amsterdam dus over grotere vrijheden. Bovendien was Antwerpen sterk afhankelijk van de handelspolitiek van de vorst. Het was niet eens zo lang geleden (in 1482 en 1488) dat keizer Maximiliaan vreemde kooplieden het bevel gaf om zich niet meer in Brugge te vestigen, maar in Antwerpen. Veel van de tolvrijheden, stapelrechten en geleiderechten voor de jaarmarkten dateerden slechts tot twee à vier decennia terug. De meeste vrijheden van Amsterdam waren al in de veertiende eeuw vergaard, waarbij vooral de biertol van 1323 van eminent belang was. Dit maakte de stad tot een belangrijk bierimporterend centrum, hetgeen een structureel handelsverkeer met de Hanze en de Oostzee met zich meebracht.⁴⁷ Met haar Baltische handelsrelatie (graan!) had de stad een belangrijke troef in handen waar de vorst minder direct invloed op uitoefende.⁴⁸ De ontwikkeling van de Amstelstad was bovendien veel meer te danken aan een eigen koopvaardijvloot, terwijl Antwerpen vooral afhankelijk was van de schepen van buitenlandse kooplieden.⁴⁹

In de onderhandelingen over de beden vertoonden beide steden wel dezelfde patronen: regelmatig ging men pas akkoord nadat enkele condities

45. L. Noordegraaf, 'De Waag: schakel in de pre-industriële economie', in: C.H. Slechte en N. Herweijer (eds.), *Het waagstuk. De geschiedenis van waaggebouwen en wegen in Nederland* (Amsterdam 1990) 11-26, aldaar 14.

46. G.M.M. Houben, 'Wegen en meten', in: Slechte en Herweijer (eds.), *Het waagstuk*, 27-42, aldaar 29. Eigenlijk behoorde de strenge waag bij het beeld dat de stadsbestuurders van de stad wilden vestigen: in Amsterdam kreeg je zeker waar voor je geld. Dit past uitstekend in de theorie over eigendomsrechten en transactiekosten: een goede overheidsregulering bevordert economische groei, zie Douglass North, *Structure and change in economic history* (New York en Londen 1981) 33.

47. Herman Kaptein, 'Poort van Holland. De economische ontwikkeling 1200-1578', in: Marijke Carasso-Kok (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam 2004) 109-174, aldaar 118.

48. Milja van Tielhof, *De Hollandse graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen* (Den Haag 1995) 120.

49. H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam. Deel 2* (Utrecht en Antwerpen 1972) 9. Ook op politiek gebied had Amsterdam meer autonomie. Sinds 1400 had de landsheer geen enkele invloed meer op de verkiezing van de vroedschap. Het ambt van de schout (officieel de vertegenwoordiger van de landsheer) werd sinds 1472 door de stad gepacht van de hertog

waren gegarandeerd. Beide steden probeerden reducties te krijgen en slaagden daar ook in, Antwerpen meer nog dan Amsterdam. De vertegenwoordigers van de Amstelstad maakten minder bezwaar over de omvang van de bede zelf; de gevraagde reducties waren proportioneel ook kleiner. Toch moest per saldo Antwerpen meer betalen, zoals bleek uit tabel 2. In Amsterdam ontstonden wel grote problemen als het centrale gezag nieuwe belastingen wilde opleggen die buiten controle van het stadsbestuur zouden vallen. Illustratief is het touwtrekken rond een nieuwe heffing, het zogenaamde congégeld, een belasting op de export van graan. Liever betaalde de stad een groot bedrag ineens dan dat deze handel extra lasten zou moeten dragen. In haar verzet tegen het congé wist Amsterdam de andere leden van de Hollandse statenvergadering achter zich te krijgen.⁵⁰

In dit opzicht was het onmiskenbaar een voordeel voor de Amsterdamse autonomie dat ‘Holland’ als een blok tegen de vorst kon optreden. Veel Hollandse steden profiteerden van de Amsterdamse graanhandel doordat zij met die connecties hun industriële producten weer beter konden slijten. Van een ‘Brabants’ blok was minder sprake. In de Brabantse Staten bestond er een scherpe polariteit tussen de twee grote hoofdsteden (Brussel en Antwerpen). Bovendien werd de Brabantse blokvorming gehinderd door de uitgebreide belastingprivileges van de geestelijke stand en de veel sterkere politieke aspiraties van de adellijke stand.⁵¹

Maar niet altijd wist Holland de logica van dwang buiten de deur te houden. In 1543 kwam er toch een nieuwe belasting, een heffing van één procent op alle uitvoer, maar al in 1545 was deze weer afgeschaft. De tegenstand tegen een heffing die buiten de stedelijke controle zou vallen was wederom in Amsterdam zo sterk dat de inning zelfs een jaar later moest ingaan dan bij de meeste andere steden.⁵² Het probleem was wederom niet het bedrag zelf: zonder moeite

van Bourgondië. De schout kwam hierdoor ondergeschikt aan de burgemeesters. Cornelis L. Verkerk, ‘De goede lieden van het gerecht’, in: Carasso-Kok (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam, 175-204*, aldaar 181 en 194. Daarentegen had de vorst in Antwerpen meer invloed op de benoeming van de magistraat en ook het schoutambt was in handen van de vorst gebleven.

50. P.A. Meilink, ‘Rapporten en betoogen nopens het congégeld op granen, 1530-1541’, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 44 (1923) 1-124; James D. Tracy, ‘Habsburg grain policy and Amsterdam politics: the career of sheriff Willem Dirckszoon Baerdes, 1542-1566’, in: *The Sixteenth Century Journal* 14 (1983) 293-319. In verband met deze belasting werd er ook in Brussel door Amsterdam gelobbyd; zie Helli G. Koenigsberger, *Estates and revolutions* (Ithaca 1971) 166-175. Over het geldbedrag, zie Van Tielhof, *De Hollandse graanhandel*, 136.

51. De geestelijkheid speelde geen rol in de Hollandse Staten; de Hollandse adel was minder ‘hoog’ en ‘gefeodaliseerd’. Over Brabant zie: R. van Uytven, ‘De triomf van Antwerpen en de grote steden’, in: Van Uytven e.a. (eds.), *Geschiedenis van Brabant*, 241-251, aldaar 241-242; Blockmans en Van Herwaarden, ‘De Nederlanden van 1493 tot 1555’, 462-463.

stemde Amsterdam voor hogere sommen geld. De bedde voor het jaar 1544 werd echter alleen ingewilligd op voorwaarde dat de één procent op uitvoer het volgende jaar weer zou worden afgeschaft.⁵³

In de zestiende eeuw was de logica van dwang, het staatsvormingsproces, nog relatief zwak ontwikkeld. De personele unie van de verschillende gewesten was nog lang geen eenheidsstaat. De meeste middelen kon de vorst slechts indirect aanspreken. Zijn traditionele machtsbasis, de inkomsten uit de domeinengoederen, leverde niet meer genoeg op om als basis te dienen voor de financiering van oorlogen. De uitbouw van de staatsmacht in de Nederlanden kon slechts geschieden met middelen die vooral van de steden moesten komen. Dat bracht problemen met zich mee vanwege de opmerkelijke hoge stedelijke autonomie in deze contreien. We zagen dat Antwerpen, ondanks haar enorme politieke en economische macht, er minder in slaagde dan Amsterdam om de logica van dwang buiten de poorten te houden. In hoeverre de logica van dwang in de volgende eeuw zou gaan zegevieren over de logica van kapitaal zullen we bestuderen aan de hand van de tweede dieptestudie.

Staatsvorming en stedelijke inkomsten in de late zeventiende eeuw

In de zeventiende eeuw was het staatsvormingsproces aanzienlijk verder voortgeschreden. Zowel in Noord als in Zuid hield men nu een omvangrijk staand militair apparaat in gang. De logica van dwang had zich sterk ontwikkeld. Aan beide kanten hadden de machthebbers meerdere belastingen tot hun beschikking gekregen en was men minder afhankelijk van het geld van de stad. Het Spaanse bewind probeerde een strakke economische politiek door te voeren, gericht op het bevorderen van de nijverheid en de handel, vooral als reactie op de protectionistische politiek van Colbert. Maar de Antwerpse economische macht was tanende.⁵⁴ Na de Opstand was het aantal inwoners afgenomen; met een bevolking van ongeveer 70.000 stond deze weer op het niveau van de eer-

52. N.W. Posthumus, *De uitvoer van Amsterdam 1543-1545* (Leiden 1971) 7-8, 100-101. Zie ook Van Iterson en Van der Laan (eds.), *Resoluties*, 65 (29 maart 1543).

53. De één procent op alle uitvoer was gepaard gegaan met een belasting van tien procent op alle onroerende goederen, op renten en op winsten van kooplieden. Uiteindelijk werden de tienden niet betaald, maar afgekocht door een maandelijkse contributie van 25.000 gulden gedurende 6 maanden, 150.000 gulden dus. Posthumus, *De uitvoer*, 6.

54. Alhoewel het 'stedelijk potentieel' van Antwerpen nog steeds aanzienlijk was (wel minder dan dat van Amsterdam); zie Jan de Vries, *European urbanization 1500-1800* (Cambridge, Massachusetts 1984) 159 (tabel 8.3). Zie ook Bruno Blondé en Harald Deceulaer, 'The Antwerp port and its hinterland. Port traffic, urban economies and government policies (17th-18th centuries)', in: R. Ertesvag e.a. (eds.), *Maritime industries and public intervention*.

ste helft van de zestiende eeuw. Ondertussen was de ster van Amsterdam gezegen. Het aantal inwoners was gestegen naar ongeveer 200.000. De burgemeesters lieten een groots stadhuis bouwen dat in die tijd zelfs het ‘achtste wereldwonder’ werd genoemd. Recentelijk gaven Willem Frijhof en Maarten Prak dan ook de titel ‘Zelfbewuste stadsstaat’ mee aan het deel over de Amsterdamse geschiedenis in deze periode.⁵⁵

Het aantal beleidsterreinen in beide steden was inmiddels aanzienlijk uitgebreid en de kosten waren gestegen. Om het geheel beheersbaar te houden had Amsterdam in 1664 zelfs als enige stad in de Nederlanden de dubbele boekhouding ingevoerd. Tevens was het aantal stadsrekeningen toegenomen. Amsterdam kende naast de traditionele ‘ordinaris’ thesaurie een ‘extraordinaris’ thesaurie, elk met een eigen aparte jaarrekening. In Antwerpen fungeerden jaarlijks zelfs drie stadsrekeningen naast elkaar: naast die van de oorspronkelijke thesaurie (die de naam kas van domeinen kreeg) de zogenaamde consumptiekas en reductiekas.⁵⁶

We maakten weer een overzicht van de inkomsten die de stedelijke bestuurders ter beschikking stonden (zie tabel 3). Vergeleken met de zestiende eeuw was de structuur van de Antwerpse financiën dezelfde gebleven (vergeleijk tabel 1). Nog steeds kwam het grootste deel van de inkomsten uit de ‘grote’ accijnzen (69 procent). De Antwerpenaren hadden in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw het aantal stedelijke accijnzen op bier, wijn en graan tot niet minder dan 32 zien toenemen. Vooral de bierconsumptie werd om de haverklap met een bijkomende heffing belast. Uit de ‘kleine’ accijnzen (heffingen op handel en consumptie van andere goederen) kwam vervolgens nog ongeveer vijftien procent van de inkomsten. Dit wees op een sterke rigiditeit van het Antwerpse beleid.

The Fourth North Sea Conference (Stavanger 2002) 21-44, aldaar 27-31. Voor een terugval in de textielindustrie zie Alfons K.L. Thijs, *Van “werkwinkel” tot “fabriek”. De textielnijverheid te Antwerpen (eind 15de-begin 19de eeuw)* (Brussel 1987) 424-425.

55. Willem Frijhoff en Maarten Prak (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadsstaat, 1650-1813* (Amsterdam 2005).

56. Over de dubbele boekhouding: W.F.H. Oldewelt, ‘De boekhouding van Amsterdam’, in: *Jaarboek Amstelodamum* 63 (1971) 11-28. Over de verschillende kassen in Amsterdam: Hans Bontemantel, *De Regeering van Amsterdam, soo in ’t civiel als crimineel en militaire (1653-1672)* [ed. G.W. Kernkamp] (Den Haag 1897) 121; voor Antwerpen F. Blockmans, ‘De stadsfinanciën’, in: *Antwerpen in de XVIIIe eeuw, Instellingen, economie, cultuur* (Antwerpen 1952) 46-63 en R. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden* (Brugge 1965) 54-59. In onze analyse zijn de gegevens van de verschillende stadsrekeningen samengevoegd, zie Appendix.

TABEL 3 *Inkomsten van Antwerpen en Amsterdam, in percentages, 1665-1680, met enkele berekeningen in guldens, gemiddeld per jaar*

	Antwerpen	Amsterdam
'Grote' accijnzen, voornamelijk op bier	68,6	10,3
'Kleine' accijnzen, inclusief heffingen op de handel	15,4	6,2
Provinciale indirecte belastingen	nvt	8,7
Provinciale belastingen op huizen en land	nvt	13,5
Provinciale heffingen op vermogen	nvt	44,5
Stedelijke rechten, poortergeld e.a.	3,1	1,2
Inkomsten van leningen	10,3	5,3
Inkomsten uit stedelijk bezit	1,8	4,3
Verkoop van stedelijk bezit en materialen	0,0	5,9
Diversen	0,7	0,1
Totaal	100,0	100,0
<i>Verdere berekeningen, gemiddeld per jaar, in guldens:</i>		
Totaal inkomsten	698.655	3.280.313
Aantal inwoners	70.000	200.000
Inkomsten per hoofd van de bevolking, circa	10,00	16,40

Bronnen:

Stadsrekeningen: SAA Rekenkamer R 106-113 (Kas van Domeinen), R 1388-1401 (Consumptiekas) en R 883, 886, 890, 904, 924, 927 en 932 (Reductiekas); GAA Stadsrekeningen, inv. nrs. 125, 126 en 127 (1665-1680); GAA Archief van de Thesaurieren Extraordinaris (toegang 5044), inv. nrs. 149-152 (1665-1666, 1668-1669, 1674-1680); inv. nrs. 166-168 (Grootboeken 1667, 1670-1673).

Bevolking: Antwerpen: Paul Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant 1700-1900* (Nijmegen 1981) 347-348; Amsterdam: A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* v (Bussum 1980) 102-167, 137.

Verdere toelichtingen: zie Appendix.

Het overzicht van de Amsterdamse inkomsten gaf een ander beeld te zien.⁵⁷ Slechts zestien procent kwam van de 'grote' en de 'kleine' accijnzen gezamenlijk; een derde daarvan kwam van de lasten op de bierconsumptie.⁵⁸ Een geheel

57. In dit opzicht wijken wij af van Eric Slot, *Vijfgulden eeuwen. Momenten uit 500 jaar gemeentefinanciën, Amsterdam 1490-1990* (Amsterdam 1990) 17, die stelt dat 'de bronnen van inkomsten [van Amsterdam ca. 1652, MtH] vrijwel dezelfde waren als die ten tijde van de Alteratie'.

58. Berekend op basis van de 'Overslach' van 1679, Gemeentearchief Amsterdam (verder GAA), Archief Thesaurieren Ordinaris (toegang 5039) inv. no. 116; zie ook J.Z. Kannegieter, 'De bezuinigingen te Amsterdam in het jaar 1693', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 42 (1997) 336-345, 338-340 over deze bron. Niet op alle punten komt de auteur van de Overslagh, burgemeester Hudde, op de zelfde cijfers uit als de stadsrekeningen: een deel van zijn bedragen zijn schattingen geweest.

nieuw element was in Amsterdam de post van directe belastingen.⁵⁹ Deze ontbraken geheel in Antwerpen. Veel van deze gelden waren bedoeld om uiteindelijk aan de provincie af te dragen, maar een gedeelte was bestemd voor de stad zelf. Tegelijk met de ‘verponding’ bijvoorbeeld, de provinciale heffing op huizen en landen, werd een ‘lantaarn-, emmer- en straatgeld’ geheven dat bedoeld was voor de verlichting van de stad, de brandveiligheid en het onderhoud van de straten. Circa 34 procent van dit geld kwam dus weer ten goede aan de Amsterdammers. Bovendien betekende het grotere aandeel van directe belastingen dat de belastingdruk relatief minder op de laagste inkomensgroepen drukte.

Naast de directe provinciale belastingen bestond er een ‘indirecte’ provinciale belasting: op de verkoop van turf en kolen. Deze heffing kwam naast de reeds bestaande stedelijke accijnzen op dezelfde brandstoffen en was vooral bedoeld om de rentelast van de provinciale schuld te betalen.⁶⁰ Aangezien veel Amsterdammers in die provinciale renten hadden geïnvesteerd werd op die manier dus het inkomen van stadsgenotenrenteniers gegarandeerd.⁶¹

Meer dan Antwerpen was Amsterdam ook actiever geworden op de markt voor onroerend goed. De verkoop van huizen, erven, materiaal en diensten van de publieke werken was nu goed voor zes procent. Het was dan ook de periode van de vierde uitleg waardoor het grondbezit van de stad stevig was uitgebreid. Het inkomen uit ‘bezit en beheer van stedelijke goederen’ was proportioneel niet bijzonder gestegen (van drie naar vier procent), maar inhoudelijk was de post wel sterk veranderd. Geheel nieuwe instituties als de Bank van Lening en de Wisselbank droegen nu jaarlijks aanzienlijke sommen aan de ordinaris thesaurie af. De variëteit aan mogelijke inkomstenbronnen liet het stedelijke beleid een grote flexibiliteit toe.

In Antwerpen was er nauwelijks sprake van nieuwe instellingen als stadsbanken. Proportioneel was er ook geen stijging te zien in de inkomsten uit stedelijke bezittingen; gelden afkomstig uit de verkoop van erven en materiaal waren er te verwaarlozen. De stad was wel wat afhankelijker geworden van de traditionele rechten (poortergelden en dergelijke) vergeleken met de zestiende

59. ‘Directe’ belastingen worden geheven op het inkomen of op het vermogen en bezit van personen, ‘indirecte’ belastingen op de verkoop of consumptie van goederen.

60. GAA, Archief Thesaurieren Extraordinaris (toegang 5044), inv.nr. 492 ‘Memorie van de losrenten, die deze stad jaarlijks tot laste van ’t gemeene Landt te spreken heeft, 1653-1687’: de opbrengst van deze kas gaat voor een aanzienlijk deel naar de rentelast op de los- en lijfrenten. Zie voorts ook *MEMORIE ofte verhandeling van het geene omtrent het stuk van de finantie van de provincie van Holland en Westvriesland van tijd tot tijd is voorgevallen* (z. pl. 1755) f19r en f34v, ook te raadplegen via internet <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/GewestelijkeFinancien/memorie.pdf> (20 april 2006).

61. M. ’t Hart, ‘Public loans and lenders in the seventeenth century Netherlands’, in: *Economic and Social History in the Netherlands* 1 (1989) 119-140, aldaar 132.

eeuw. Voorts moest de stad het relatief meer hebben van nieuwe leningen: tien procent van de inkomsten, tegenover vijf procent in Amsterdam. Net als eerder waren veel van de Antwerpse renten nodig om de bedden van de vorst te kunnen betalen. Deze voortdurende druk vanuit de logica van dwang zorgde mede voor de grote starheid in het Antwerpse beleid. De opbrengst van de Amsterdamse renten waren daarentegen geheel gericht op de behoeften van de eigen stad.

Bij elkaar was het gemiddelde bedrag dat men van de inwoners wist te heffen in Antwerpen wederom minder dan in Amsterdam: 10,00 gulden tegenover 16,40 gulden (zie tabel 3). Dat tientje per hoofd van de bevolking was inderdaad nominaal meer dan de 2,45 gulden in het begin van de zestiende eeuw. Maar als we rekening houden met de geldontwaarding dan zou de 2,45 eigenlijk gelijk staan aan 11,50 gulden: in feite werd er relatief zelfs minder opgehaald. Voor Amsterdam zou de 3,25 gulden van 1530-1545 met berekening van de inflatie op zo'n 15,50 uitkomen. In dat opzicht wist de stad met haar 16,40 gulden wel meer te heffen dan in de periode 1530-1545. De logica van kapitaal resulteerde dus nog wel in groei, maar het verschil was nogal bescheiden.⁶² Wat dat allemaal voor gevolgen had voor de financiële autonomie van beide steden is echter nog onduidelijk. Eerst moeten we weer naar de uitgaven kijken en de toenemende logica van dwang analyseren.

De druk van het staatsvormingsproces op de uitgaven in de late zeventiende eeuw

Bij de uitgaven viel meteen de nieuwe, centrale positie van Amsterdam in het staatsvormingsproces op. De stad presenteerde zich weliswaar als een 'zelfbewuste stadsstaat' maar moest, net als Antwerpen een eeuw eerder, daarvoor flink betalen. Zoals te zien is in tabel 4 ging maar liefst 58 procent van de stedelijke inkomsten naar de nieuwe provinciale staatsinstellingen. De provinciale overheid sluisde deze weer grotendeels door naar de Unie, voor de oorlogsuitgaven.

In deze periode was de omvang van de Antwerpse afdracht aan de centrale overheid slechts zo'n negen procent. Dat was zelfs minder dan het aandeel in de stadsrekeningen van 1530-1545. Gezien de geldontwaarding was dit bedrag ook absoluut gezien gedaald. Een gevolg was dat van de eerder genoemde tien gulden die men per hoofd van de bevolking wist binnen te halen zo'n negen gulden voor de stad zelf overbleef. Van de 16,40 van Amsterdam werd bijna 60

62. Berekening geldontwaarding op basis van Hubert Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam, 1540-1860* (Amsterdam en Dieren 1985) 260: prijsindices (1650=100) gemiddeld voor 1531-1545: 17,1; voor 1665-1680: 80,8; vermenigvuldigen dus met 4,72.

procent afgedragen: er bleef voor de Amsterdammers zelf dus nog niet eens zeven gulden per hoofd van de bevolking over.

TABEL 4 *Uitgaven van Antwerpen en Amsterdam 1665-1680, in percentages, met enkele berekeningen in guldens, gemiddeld per jaar*

	Antwerpen	Amsterdam
Uitgaven voor renten, interestbetalingen	55,2	7,1
Kosten bestuur en representatie	20,4	6,3
Openbare werken, kosten beheer bezit	6,4	20,4
Afdracht naar provincie/centrale overheid	8,7	58,1
Defensie	0,1	5,6
Sociale zaken (religie, armenzorg, onderwijs, cultuur)	1,1	4,4
Aankoop nieuwe rechten	7,6	nvt
Diversen	0,5	0,1
Totaal	100,0	100,0
<i>Verdere berekeningen, gemiddeld per jaar, in guldens:</i>		
Totaal uitgaven	678.125	3.280.313
Totaal inkomen	698.655	3.279.045
Saldo, circa	20.000	1.200

Bronnen: zie tabel 3.

Verdere toelichtingen: zie Appendix.

Ondertussen was het Antwerpse bestuur duur: de post voor wedden en andere vergoedingen voor stedelijke ambtenaren was zelfs toegenomen van dertien naar twintig procent. Vergeleken daarmee was het Amsterdamse stadsbestuur relatief zuinig: slechts zes procent. Amsterdam gaf weer meer uit aan de publieke werken, net als in de zestiende eeuw. Uiteraard hing dit nu samen met de bouw van het stadhuis, de grote vierde uitleg van de stad en de nieuwe vestingwerken.⁶³ En nog steeds was ook de stedelijke defensie een belangrijke kostenpost. Antwerpen had op dit gebied, net als in de zestiende eeuw, veel minder uitgaven. Tenslotte besteedde Amsterdam meer aan allerlei sociale aangelegenheden als armenzorg en culturele ondersteuning.⁶⁴ Bij dat laatste moeten we onder meer aan het Atheneum Illustre denken, de voorloper van de latere universiteit. Antwerpen had geen vergelijkbare instelling.

63. Marjolein 't Hart, 'The glorious city: monumentalism and public space in seventeenth-century Amsterdam', in: Patrick O'Brien e.a. (eds.), *Urban achievement*, 128-150, aldaar 143-147.

64. Over de ondersteuning van het stadsbestuur van de armenzorg, zie Maarten Prak en Lidewij Hesselink, 'Stad van gevestigden 1650-1730', in: Frijhoff en Prak (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam*, 89-150, aldaar 135.

In Amsterdam werd er dan wel minder per hoofd opgehaald voor de 'eigen stad' (zeven gulden tegen negen in Antwerpen), de verdeling van de uitgaven pakte relatief weer gunstiger uit voor een bredere groep van de bevolking. In Antwerpen profiteerden vooral de stadsbestuurders en de ambtenaren van het geld van de stad én de (voor het merendeel toch rijke) renteniers.⁶⁵ De schuldenlast van de stad bleef immers zwaar drukken: meer dan de helft van de uitgaven was hiervoor nodig. In Amsterdam was dit slechts zeven procent.⁶⁶ Dit hield direct verband met het wegvallen van de koning na de Opstand. De groeiende schuldenlast als gevolg van het staatsvormingsproces kwam in Holland niet meer ten laste van de steden, maar werd gelegd op de schouders van de verschillende provinciale ontvangers die daar weer de provinciale 'gemene middelen' voor binnenhaalden.⁶⁷

Antwerpen bleef daarentegen met zijn rentelast uit de zestiende eeuw vechten en accumuleerde in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer erfen en lijfrenten. Tabel 5 laat zien waar de meeste leningen voor werden gecontracteerd. Beden en andere belastingen voor de provinciale en centrale overheid namen het grootste aandeel in beslag: 44 procent. Een tweede post moest men gebruiken om de aanwezige schuld beheersbaar te houden, door de tekorten van de stadskas in te perken, door gelden af te lossen, door de interestvoet te reduceren en door oude leningen om te zetten in goedkopere nieuwe contracten. Voorts stond in Antwerpen de aankoop van tolleren en heerlijke rechten hoog op de prioriteitenlijst. Uiteraard betekende dit een vergroting van de stedelijke financiële autonomie, maar dat was een uiterst kostbare zaak. Andere oorzaken als epidemieën, overstromingen of armenzorg waren in verhouding enkel van secundair belang.

Ondanks dat alles kon Antwerpen toch met meer zekerheid opereren dan in de zestiende eeuw. In tabel 4 is berekend dat de stadsbestuurders er in slaagden om geregeld een aardig overschot te creëren, gemiddeld zo'n drie procent van de inkomsten. Amsterdam had een veel geringer positief saldo: gemiddeld per jaar 1200 gulden, bij elkaar nog niet eens een half procent van de totale in-

65. Zie Johan Dambruyne, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (Gent 2001) 163; het gemiddelde bedrag van de erfrenten die in Antwerpen verkocht werden lag aanzienlijk hoger dan in Gent, hetgeen dus wijst op een rijke renteniersstand in Antwerpen. In Amsterdam kwamen de renteniers zowel uit de rijkere als uit de minder bedeelde lagen van de bevolking: Martijn van der Burg en Marjolein 't Hart, 'Renteniers and the recovery of Amsterdam's credit (1578-1605)', in: M. Boone, K. Davids en P. Janssens (eds.), *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in western Europe (14th-18th centuries)* (Turnhout 2003), 197-218, aldaar 209.

66. Over de beperkte groei van de Amsterdamse stadsschuld, zie Wantje Fritschy, 'Three centuries of urban and provincial public debt', in: Boone e.a. (eds.), *Urban public debts*, 75-92, aldaar 84.

67. E.H.M. Dormans, *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek* (Amsterdam 1991) 78-81.

komsten. De crises tijdens de oorlog van 1672-1674 (in 1674 werd een top bereikt in de budgetten: meer dan acht miljoen gulden) drukten dan ook bijzonder zwaar op Amsterdam. De stad lag niet meer in de periferie maar behoorde tot het centrum van de macht. Dat bracht vergaande kosten met zich mee.⁶⁸ De Amsterdamse financiële autonomie kwam dus onder zware druk te staan, temeer omdat met de vorming van de Republiek de logica van dwang zo'n stuk sterker was geworden.

TABEL 5 *Redenen voor rentenverkoop in Antwerpen 1624-1677, in guldens en in percentages*

	<i>Kapitaal (guldens)</i>	<i>%</i>
Beden en andere belastingen voor de vorst	1.614.034	43,7
Aankoop tollens en heerlijke rechten	777.921	21,1
Beheer schulden (conversies en reducties, tekorten van de stad en aflossingen schuld)	530.000	14,3
Oorlog en bevoorrading troepen	295.334	8,0
Dijken	138.000	3,7
Epidemie	58.000	1,6
Blijde Inkomst stadhouder en giften vorst	63.800	1,7
Armenzorg	25.000	0,7
Renovatie stadsbrouwerij	18.052	0,5
Andere redenen	174.525	4,7
Totaal	3.694.667	100,0

Bron: SAA Rekenkamer, R 1401 Rekening consumptiekas 1 februari 1679-31 januari 1680.

Staatsvorming en stedelijke autonomie in de zeventiende eeuw

Vergeleken met de zestiende eeuw was het financiële onderhandelingsproces met de centrale of provinciale macht grondig veranderd. In het zuiden hadden de onderhandelingen over de bedden een enigszins andere wending gekregen. De economische teruggang resulteerde in een verhevigde strijd over de hoogte van de bedden. Regelmatig vroegen de Antwerpse vertegenwoordigers om een vermindering van de bedragen.⁶⁹ Voorts voerde de stad een sterke oppositie

68. Zie voor een aantal opvallende extra kosten in deze periode Maarten Hell, 'Schatkist van den Staet. Amsterdamse regenten en de hogere overheid', in: Frijhoff en Prak (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam*, 151-218, aldaar 184-185. Tijdelijk moest er ook een munt in Amsterdam worden opgericht om de muntslag in de Republiek te kunnen voortzetten.

69. SAA Privilegiekamer nrs. 2071-73: Minuten Brede Raad 1665-1668, 19 April 1667. Ook werden er specifieke voorwaarden gesteld, bijvoorbeeld dat de gelden van de bede vooral gebruikt moesten worden voor de betaling van de soldaten in het plaatselijke garnizoen (4 februari 1666; 3 december 1667; 19 februari 1668).

tegen de herinvoering van de 'licenten', een oorlogsheffing op de in- en uitvoer naar de noordelijke provincies die na 1648 was opgeheven. Dankzij de nog steeds bestaande stedelijke vetorechten in de Statenvergadering resulteerde het Antwerpse verzet in een uiterst gunstig algemeen in- en uitvoertarief in 1680.⁷⁰ Het lukte Antwerpen echter niet (in tegenstelling tot Amsterdam in het verzet tegen het congégeld) om deze gehate belasting geheel af te schaffen. Dat had echter niet alleen te maken met een mindere autonome positie van de Scheldestad. De logica van dwang was dermate gevorderd dat het steeds moeilijker was om de stedelijke autonomie te handhaven.

Dat was zeker ook in Amsterdam merkbaar. Daar hadden de bestuurders moeten toestaan dat de provincie nu nieuwe belastingen op stedelijk grondgebied was gaan innen. De provinciale accijnzen en andere belastingen werden door de provinciale kwartierontvanger van Amsterdam beheerd onder de noemer 'gemene middelen'. Dat leverde jaarlijks ongeveer 2,1 miljoen gulden op. Voorts kwam er nog per jaar gemiddeld 45.000 gulden voor het klein zegel van de provincie en 95.000 gulden voor de 20e en 40e penning (op transacties van onroerende goederen en erfenissen, geïnd door de stadssecretaris).⁷¹ Samen met de stedelijke inkomsten (3,3 miljoen) was dat een bedrag van ongeveer 5,6 miljoen gulden dat de Amsterdammers per jaar bij elkaar betaalden aan lokale en provinciale belastingen.⁷² Dat is, omgerekend per

70. P. Voeten, 'Antwerpens verzet tegen de licenten tussen 1648 en 1670', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 40 (1957), 72-80; I. van Damme, 'Het vertrek van Mercurius. Historiografische en hypothetische verkenningen van het economisch wedervaren van Antwerpen in de tweede helft van de zeventiende eeuw', in: *NEHA-Jaarboek voor Economische, Bedrijfs- en Techniekgeschiedenis* 66 (2003) 6-39.

71. GAA 5039 inv. nr. II5-II 'Korte staat van hetgeen de stad heeft gecontribueerd in de gemene lasten (1671-1685)' – bedragen van 1671 tot en met 1680, gemiddeld genomen, voor gemene middelen 2.141.888; 20e/40e penning 93.487; klein zegel 44.982. Van deze drie posten stond er weer een onder directe controle van een stedelijke ambtenaar: de 20e/40e penning werd geïnd door de stadssecretaris van Amsterdam. Het klein zegel stond onder een commissaris die de gelden voor alle kwartieren inde en de overige provinciale gemene middelen werden dus verpacht door de kwartierontvanger, behalve de impost op turf en kolen die werd beheerd door de thesaurieren extraordinaris. Zie ook R. Liesker en W. Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Deel IV. Holland (1572-1795)* (Den Haag 2004) 60, 176.

72. Eigenlijk zou daar nog het bedrag van circa 680.000 gulden gemiddeld per jaar bij moeten van de *convoeien en licenten*, de in- en uitvoerrechten die het kantoor van de Amsterdamse admiraliteit oprichtte in de periode 1665-1680. Zie Harold E. Becht, *Statistische gegevens betreffende den handelsomzet van de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17e eeuw (1579-1715)* (Den Haag 1908) tabel 111 kolom 1: kantoor Amsterdam. Deze belastingen waren officieel generaliteitsbelastingen, geen provinciale of lokale heffing. Voor de vergelijking zou toevoeging van deze post echter niet helemaal zuiver zijn, aangezien de bedragen van de zestiende eeuw exclusief de douanegelden als de één procent op de uitvoer zijn en ook de Antwerpse lasten per hoofd van de bevolking geen rekening houden met de in-

hoofd van de bevolking, ongeveer 27,80 gulden.⁷³ Vergeleken met de 3,25 van de zestiende eeuw is dat wel degelijk een revolutionaire ontwikkeling, zelfs als we rekening houden met de geldontwaarding door de tijd heen. Bovendien bleek het financiële stelsel behoorlijk flexibel: als gevolg van de oorlog van 1672-1684 nam de belastingdruk in Amsterdam tijdelijk ineens toe met een factor drie.

De logica van het kapitaal was onverminderd sterk in Amsterdam: de geaccumuleerde middelen konden nog steeds behoorlijk stijgen. Gedeeltelijk waren dat nu gelden waar Amsterdam een directe controle over uitoefende. Van de circa 5,6 miljoen gulden die Amsterdammers per jaar oprachten werd zo'n 60 procent beheerd door stedelijke ambtenaren. Er bestond een levendig transactieverkeer tussen de thesaurieren ordinarius, de thesaurieren extraordinarius, de rekenmeesters, de commissarissen van de bank van lening, de commissarissen van de wisselbank, de commissarissen van de desolate boedels, de weesmeesters of een van de andere stadskantoren. Tijdelijke tekorten van de middelen die eigenlijk 'van de provincie' waren. Dit netwerk spreidde zich in feite uit naar andere, lokale instellingen als de Amsterdamse admiraliteit en de Amsterdamse kamers van de *voc* en de *wic*.⁷⁴ Aldus betekende de toenemende belastingheffing op stedelijk grondgebied voor de provincie niet een evenredig verlies aan financiële armslag.⁷⁵

Toch moest Amsterdam toestaan dat maar liefst 40 procent van de 5,6 miljoen door provinciale ontvangers werd beheerd. Een voordeel was weer wel dat de logica van dwang bij Amsterdam een hoge mate van 'zelfdwang' was. Amsterdam maakte zelf deel uit van het provinciale lichaam dat de hoogte van de benodigde bedragen en de tarieven vaststelde. Binnen die vergaderingen

en uitvoerrechten van Brabant. Het grootste gedeelte van deze lasten werden bovendien opgebracht door binnen- en buitenlandse handelaren, niet door 'gewone' Amsterdammers.

73. De bedragen van het kwartier Amsterdam waren inclusief de gelden opgebracht door de dorpen en stadjes in het kwartier. Het overwicht van de stad was echter dermate groot (96% van deze inkomsten werd opgebracht door de stad Amsterdam, berekend volgens tabel 1.4.5. in Liesker en Fritschy, *Gewestelijke belastingen*, 40) dat een herberekening niet echt veel zou uitmaken.

74. In de stadsrekeningen zijn legio van dit soort voorbeelden te vinden. De thesaurieren extraordinarius schoten bijvoorbeeld in 1665-1667 gelden voor tijdens de Tweede Engelse Oorlog om soldaten en matrozen van de admiraliteit te betalen. Het bedrag werd het jaar daarop weer teruggestort door de ontvanger generaal van Holland. Over de verstrengeling van deze kassen, zie ook L. Jansen, *Geschiedenis van de Stads Bank van Lening te Amsterdam, 1614-1964* (Amsterdam 1964) 70.

75. Liesker en Fritschy, *Gewestelijke financiën*, 315 en Van der Heijden, *Geldschietters*, 96, over de stedelijke accijnzen die gelijk met de provinciale accijnzen werden verhoogd. Zie ook Griet Vermeesch, 'Stadsfinanciën, oorlog en staatsvorming. Doesburg 1492-1648', in dit nummer. Over de lakse inning van de 200e penning door de Amsterdamse rekenmeesters, zie Liesker en Fritschy, *Gewestelijke financiën*, 60.

had Amsterdam steeds een belangrijke stem. Op allerlei onderdelen wist Amsterdam uitzonderingen te maken op de provinciale heffingen. De provinciale wijnaccijns werd bijvoorbeeld een tijd lang niet opgelegd; de verhoging van het gemaal kwam pas later dan bij de andere districten.⁷⁶ De kwartierontvanger voor Amsterdam was ook iemand die nauw verbonden was met het kleine wereldje van Amsterdamse stadsbestuurders.⁷⁷ Desalniettemin stak de gehele provinciale inmenging in het geld van de stad sterk af tegen de situatie in Antwerpen, waar nauwelijks sprake was van provinciale of centrale heffingen.

Antwerpen had echter weer het nadeel dat de centrale controle over de stadsfinanciën omverkort scherp bleef. Ondanks het aardige jaarlijkse overschot had dit geen bijzonder gunstige effect op de stedelijke autonomie. Want het boekhoudjaar van 1679 eindigde toevallig weer in een flinke min: een tekort van zeven procent. Het gevolg was vergelijkbaar met de vroege zestiende eeuw. Op 22 juli 1680 verordonneerde de vorst de instelling van een commissie die de stedelijke financiën aan een grondig onderzoek moest onderwerpen.⁷⁸ Nog steeds was het risico van een faillerend commercieel centrum een te grote bedreiging voor het centraal gezag. Toevallig entameerde Amsterdam in dezelfde periode (in 1678-1680) een onderzoek om de eigen middelen te verbeteren. Het resultaat was een dik rapport met allerlei details en aanbevelingen.⁷⁹ Anders dan in Antwerpen was dit echter geheel een Amsterdamse aangelegenheid: er kwam geen enkele vertegenwoordiger van de centrale of provinciale regering aan te pas.⁸⁰ Daarmee was de financiële autonomie nog steeds aanzienlijk, al had Amsterdam op het gebied van provinciale belastingen aan de logica van dwang moeten toegeven.

76. Liesker en Fritschy, *Gewestelijke financiën*, 112, 312.

77. Marjolein 't Hart, 'Mutual advantages. The Receiver Johannes Uijtenbogaert as a broker between the political economies of Amsterdam and the Republic', in: Oscar Gelderblom (ed.), *The political economy of the Low Countries* (Aldershot, te verschijnen 2007).

78. SAA Pk. 2084, Minuten Brede Raad 1680, *Verbael van conferentiën tussen de gedeputeerden juli – augustus 1680*: 'Naar dat zijne excellentie gediend is geweest bij brieve gedateerd den 29 juni ll. aan de heren vant magistraat te belasten van serieuzelijk te letten, ende te confereren, met de vs andere leden op de menagerie ende redres van d'administratie vant incomen van de gemeine goederen van de stad (...)'.
79. GAA 5039, inv. nr. 116, 'Overslagh'. Het was dankzij de krachtige inzichten van personages als Hudde dat de stadsfinanciën van Amsterdam zo goed op orde waren en van tijd tot tijd werden vernieuwd. Zie ook Hell, 'Schatkist van den Staet', 191-194, en Oldewelt, 'Boekhouding', 25. Opvallend genoeg nam geen andere stad in Holland de innovatie van de dubbele boekhouding over. In dit opzicht moeten de reserves van de stad toch een belangrijke rol hebben gespeeld om zo'n vernieuwing te kunnen doorvoeren.

80. Daarentegen entameerde Amsterdam wel een onderzoek en 'redres' van de Hollandse financiën, zie Liesker en Fritschy, *Gewestelijke financiën*, 127.

De balans van dwang en kapitaal

Onze twee onderzochte steden bleken inderdaad belangrijke *containers and distribution points for capital*, om de terminologie van Tilly te gebruiken. Dankzij de hoge mate van stedelijke autonomie in de Lage Landen kon de logica van kapitaalaccumulatie zich in het algemeen zeer sterk ontwikkelen. Door de noodzaak van oorlogfinanciering wisten de grotere commerciële centra hun autonome positie uit te buiten en te versterken. De centrale overheid die naar accumulatie van geweldsmiddelen streefde werd dan ook geconfronteerd met grote barrières, zowel in Antwerpen als in Amsterdam. Blockmans heeft dat treffend uitgedrukt: de staten waren weliswaar *voracious*, maar steden (inclusief 'onze' twee steden) waren in hoge mate *obstructing* bij de centrale machtsvorming.⁸¹

Toch liet dit artikel zien dat er wel degelijk grote verschillen bestonden in de mate waarin de logica van kapitaal de logica van dwang kon tegenwerken. Antwerpen bevond zich in de eerste onderzochte periode dichtbij het centrum van de macht; het geld van de stad was van enorm belang voor de opkomende centrale staat. De logica van dwang oefende daarom een sterkere druk uit op de Scheldestad. Dat resulteerde onder meer in een hoge afdracht van geld naar de centrale overheid en in een strakkere controle over het financiële beleid.

In diezelfde periode kon Amsterdam zich vrijer ontwikkelen. De basis van de Amsterdamse autonomie bleek van oudere datum dan die van Antwerpen. Het gevolg was een *path dependency* met een grote mate van kapitaalaccumulatie: Amsterdam presenteerde zich al in dit stadium als belangrijke *container for capital*. Mede dankzij de geringere druk vanuit de logica van dwang resulteerde dat in een aanzienlijke financiële autonomie.

In de tweede periode bevond Amsterdam zich nabij het centrum van de staatsmacht, hetgeen de autonome positie aantastte. Nog steeds was de kapitaalaccumulatie sterk, mede dankzij de vele nieuwe middelen die werden geheven. Maar de provincie had nu vergaande bevoegdheden over het geld van de stad gekregen: ongeveer 40 procent van de belastingen die de Amsterdammers opbrachten werd nu beheerd en gecontroleerd door provinciale ambtenaren. Maar omdat de Amstelstad zelf een belangrijk onderdeel van de provinciale macht uitmaakte, was die logica van dwang in hoge mate een vorm van zelfdwang. Het beheer en de controle over het resterende 60 procent van de belastingen bleef een zaak van de stad alleen. Desalniettemin betekende de hoge afdracht aan de centrale overheid, 58 procent van het 'geld van de stad', dat de Amsterdam die autonomie duur moest betalen. De logica van dwang had de prijs ondertussen sterk verhoogd: dit bedrag was een veelvoud van wat Antwerpen in de zestiende eeuw had moeten betalen.

81. Blockmans, 'Voracious states and obstructing cities'.

De studie naar stadsrekeningen liet ook zien dat de financiële autonomie in hoge mate bepaald werd door *path dependency*. De lange traditie om de financiële boontjes zelf te doppen was daar één van. De grote mate van flexibiliteit in het Amsterdamse financiële beleid was een ander terugkerend element, in de zeventiende eeuw nog ondersteund door een grootschalig netwerk tussen de verschillende stadskantoren. Van onmiskenbaar belang was het feit dat in de zestiende eeuw de politieke elites via de Staten van Holland regelmatig een buffer hadden gevormd tegenover de aantastingen van de stedelijke privileges. Lachmann wees reeds op het belang van de samenwerking van elites, onze studie liet zien dat hier belangrijke gradaties bestonden tussen Brabantse en Hollandse steden. In de zeventiende eeuw zou de Hollandse blokvorming in een bijzondere staatsvorm evolueren: de steden werkten samen om elkaar in het staatsvormingsproces te betrekken en zichzelf zwaar te belasten.⁸²

Antwerpen was ondertussen onverminderd sterk in de ban van de staatsmacht gebleven. Ook hier was *path dependency* merkbaar: de stad stond al in de zestiende eeuw sterker onder de logica van dwang en kwam daar eigenlijk niet meer onderuit. De stad bleef voor het Spaans-Habsburgse bewind het belangrijkste commerciële centrum en het krediet van de vorst bleef nauw verbonden met het krediet van de stad. Door de voortdurende eisen van beden maakte de stad steeds nieuwe schulden die de fixatie op de 'grote' accijns als inkomstenbron bleef versterken en de flexibiliteit in het beleid bleef drukken. Met de aankoop van tollens probeerde de Scheldestad wel haar privileges uit te breiden, maar veel maakte dat op de uiteindelijke balans tussen dwang en kapitaal niet uit. Integendeel, dat waren kostbare aangelegenheden die de schuldenlast deden toenemen, een last die Antwerpen tot op het einde van het *Ancien Regime* met zich mee zou slepen en die bijdroeg aan het voortbestaan van dezelfde instituties.

In het noorden kon de Republiek dankzij de enorme kracht van de kapitaalaccumulatie haar fiscale capaciteiten ten volle uitbuiten en weerstand blijven bieden tegen het Spaanse Rijk.⁸³ Binnen de nieuwe staat betekende een hoge afdracht van het geld van de stad nog steeds een grote politieke macht. Maar dat resulteerde niet direct in een evenredig grote financiële autonomie. Per saldo was ook voor de grote commerciële centra de balans tussen *capital* en *coercion* doorgeslagen naar *coercion*.

82. Marjolein 't Hart, *The making of a bourgeois state. War, politics and finance in the Dutch revolt* (Manchester 1993).

83. Lachmann, *Capitalists in spite of themselves*, 167.

Appendix: Toelichtingen op berekeningen bij de tabellen

Algemeen

Munteenheid: De zestiende-eeuwse stadsrekeningen van Antwerpen werden in ponden Brabants genoteerd, in Amsterdam in ponden Vlaams. De tabellen en alle verdere data in de tekst zijn omgerekend naar de gangbare zeventiende eeuwse rekenmunt van de Republiek: de gulden van 20 stuivers, in de zestiende eeuw ook wel genaamd Hollandse ponden van 40 groten. De omrekening volgt de standaardkoers van 1 pond Brabants = $\frac{2}{3}$ pond Vlaams = 4 gulden en 1 pond Vlaams = $1\frac{1}{2}$ pond Brabants = 6 gulden.

Bewerkingen: De gegevens in de tabellen betreffen bewerkingen van de originele gegevens. Overdrachten van vorige jaren in de vorm van positieve en negatieve saldi zijn niet meegerekend; de post 'diversen' (in de rekeningen meest 'extraordinaris') is grotendeels uitgesplitst naar de andere posten. Vaak (maar niet altijd, dit ter bevordering van de duidelijkheid van de cijfers) is ook sprake van nettobedragen: dus gelden die bijvoorbeeld retour kwamen van de vorst zijn afgetrokken van de afgedragen gelden aan de vorst; uitgaven voor de aankoop van graan voor de armen zijn afgetrokken van de inkomsten uit de verkoop van dat graan, enzovoort.

Jaaraanduiding: De Amsterdamse rekeningen liepen van Lichtmis tot Lichtmis (2 februari): '1531' is dus eigenlijk 1531-1532. De zestiende eeuwse Antwerpse rekeningen liepen van St. Maarten tot St. Maarten (11 november): '1531' is dus eigenlijk 1530-1531. Vanaf het midden van de zestiende eeuw liepen ze van 31 januari tot 31 januari; '1667' is dus eigenlijk 1667-1668. Zie: M.J. Marinus, *Archief van de rekenkamer 1342-1794. Inventaris* (Antwerpen 2000) 15.

Toelichtingen bij tabel 1

Algemeen: Voor deze periode zijn de Antwerpse rekeningen van de jaren 1531, 1532, 1537, 1538 en 1542 gebruikt: totaal 5 jaren. De rekening van 1543 was wegens beschadiging tijdelijk niet raadpleegbaar. Voor Amsterdam zijn de rekeningen van de jaren 1531 (het eerste beschikbare jaar) tot en met 1545 gebruikt, alleen 1536 ontbreekt (totaal 14 jaren). Sommige onderdelen zijn nog te berekenen met GAA (5039) Archief van de Thesaurieren Ordinaris, inv. nr. 115-1A 'Overzicht van de inkomsten en uitgaven van de stad over 1534-1536'. Het is echter niet helemaal duidelijk of in deze bron de sommen van de verpachte belastingen voor het gehele jaar gelden of voor slechts $\frac{3}{4}$ jaar. In de gewone stadsrekeningen kwam gewoonlijk $\frac{1}{4}$ van de som van de pachter van het ene jaar en $\frac{3}{4}$ van de pachter van het daaropvolgende jaar (de verpachtingen geschieden in de regel per 1 mei). Daarom is 1536 uit de analyse gelaten.

Post 'Grote' accijnzen: voornamelijk heffingen op de consumptie van bier, wijn en graan (het malen van graan). Bij de 'grote excijs' van Amsterdam was ook een molengeld, dat echter in 1525 was afgeschaft, behalve het molengeld van de brouwers. In 1574 werd het gewone molengeld weer ingesteld. J.G. van

Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het geldwezen van Amsterdam. Deel 1, 1512-1611* (Den Haag 1929) 394.

Post 'Kleine' accijnzen: inclusief heffingen op de handel. Specifiek zijn hieronder gerekend de volgende onderdelen: *Antwerpen*: paarden, turf, cauchiede (weggeld), cupeaccijns, zout, linnen, boter en kaas, kraan en toebehoren, ingeld van vis, laken, haring en keurkamer, halleken, wijnmakelaars, watermolens, droogscheerders, kraamgeld, wijnroede, Geleide op de Honte, waag, kelders. *Amsterdam*: waag, vee (runderen, varkens), huiden, turf en brandhout, laken en canvas, lakenzegel, zeep, brandewijn, paalkist, uitslag wijn en olie, uitslag zeep, uitslag vis, visbanken, vleesbanken, kalk en houtskool, lakenramen en draperie.

Post Stedelijke rechten, poortergeld e.a.: voornamelijk poortergeld, inkomsten van schout uit boetes en dergelijke, heffing op testamenten, het 'issue'-recht geheven op burgers die verhuizen en goederen meenemen of op erfenissen waarbij het goed naar iemand in een andere stad overgaat (in Amsterdam 'exue' geheten).

Post Inkomsten van leningen: voornamelijk erfrenten, lijfrenten en losrenten; voorts ook rentebetalingen op uitstaande leningen; minus de leningen die afgelost zijn (genoteerd bij uitgavenkant).

Post Inkomsten uit stedelijk bezit: domeinen, pachten en huren. Beide steden hadden een reeks ambachtsheerlijkheden. Het was een manier om de lokale economische politiek direct buiten de stadsgrenzen te controleren of voort te zetten. Antwerpen verwierf in de loop van de zestiende eeuw de heerlijke rechten van een reeks dorpen in de omgeving van de stad en sloot accijnsovereenkomsten met enkele andere plaatsen. Reeds in 1509 kocht Antwerpen de heerlijkheden Berchem, Deurne-Borgerhout en Wilrijk en nadat het vorstelijke domein deze had teruggekocht, opnieuw in 1559. In 1516-1517 werden accijnsovereenkomsten met deze plaatsen en in 1561 met Merksem gesloten waardoor zij de helft van de stedelijke brouwersaccijnzen moesten betalen in ruil voor de quota in de beden. A. Bousse, 'De verhoudingen tussen Antwerpen en het platteland', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 58 (1975) 139-150; F. de Nave, 'Antwerpen en zijn omstreken. Van zelfstandig samenleven naar eenwording vanaf de 11de eeuw', in: Luc Denys e.a. (eds.), *Een stad groeit: eenheid in verscheidenheid* (Antwerpen 1984) 9-21. Onder Amsterdams bezit vielen de ambachtsheerlijkheden van onder meer Amstelveen, Sloten, Sloterdijk en Ouderkerk. Wat hier binnenkwam van belastingen, schoutambachten, veren en bruggen, verhuur van landerijen, visserij, erfpacht en dergelijke ging dus ook naar de stad. Van de grafelijke domeinen kwam er jaarlijks een deel van die inkomsten als vergoeding, vaak om de rente te betalen van leningen die de stad in vroeger tijd was aangegaan voor de landsheer. Verder werd in Amsterdam zelf ongeveer 30-tal woningen verhuurd. In Antwerpen vielen onder deze categorie onder meer de houten Eekhof, een opslagplaats voor hout, de stenen Eekhof, de bakkerstoren, korenzolders en een opslagplaats voor ommegangen. Van lande-

rijen en erven kwam (erf-) pacht of 'kusting' binnen – vergoedingen voor grondbezit van de stad, dat nu gebruikt werd door particulieren. 'Kusting' is vergelijkbaar met ons systeem van hypotheeken. Soms werd 'kusting' ook wel (verwarrend genoeg) 'erfrente' genoemd, Remi van Schaik, 'The sale of annuities and financial politics in a town in the eastern Netherlands', in: Boone e.a. (eds.), *Urban public debts*, 109-126, aldaar 115.

Post Diversen: inclusief verkoop van materiaal en onroerend goed, aanleg van een straat voor een particulier en dergelijke.

Toelichtingen bij tabel 2

Post Bestuur en representatie: Hier vielen de vergoedingen onder voor het stadsbestuur, de wedden en kleding voor stedelijke ambtenaren, kosten van de rechtspraak en representatiekosten (bij bezoek van hoogwaardigheidsbekleders bijvoorbeeld). De burgemeesters, de schout, de schepenen en de leden van gecommiteerde collegiën (thesauriers, weesmeesters) ontvingen geen wedde, maar wel vergoedingen, 'presentiegeld' voor bijzondere zittingen en soms ook kledinggeld. Maaltijden bij specifieke gelegenheden (onder andere bij zittingen van het gerecht) werden vergoed, evenals de reiskosten in dienst van de stad. Tevens is bij de kosten van bestuur inbegrepen het brandhout, de turf en de kaarsen, nodig om de bestuursruimten warm te houden en te verlichten, het papier en andere schrijfbenodigdheden. De stad Amsterdam onderhield tenslotte nog zwanen, een heerlijk recht dat de stadsbestuurders zich toegeëigend hadden en dat vooral van symbolisch belang was.

Post Openbare werken: Kosten voor stadsgebouwen, straten, bruggen, muren en wallen, havenwerken, ook dijken in de directe omgeving van de stad vielen hieronder. Soms werd er een aparte heffing ingesteld voor de straten en bruggen in Amsterdam; zie bijvoorbeeld Van Iterson en Van der Laan (eds.), *Resoluties*, 51 (23 april 1541).

Post Defensie, oorlogsuitgaven: dit cijfer is wellicht wat vertekend voor Antwerpen. Na 1542 zijn er bijvoorbeeld veel uitgaven geweest voor de vestingwerken, waarvoor een aparte fortificatiekas in het leven werd geroepen. Zie hieromtrent Soly, 'Fortificaties', 192-195. Het is mogelijk dat dit soort extraordinaris uitgaven niet in de stadsrekeningen terecht kwamen. Voorts is deze post niet helemaal goed te scheiden van de post 'openbare werken', aangezien stadswallen bij de laatste gerekend worden. Bij 'defensie' moeten we vooral denken aan kosten voor de stadswacht, schutterij en oorlogsexpedities (troepen en/of vloot).

Post Afdracht naar centrale overheid: de betalingen in verband met de bedden, ommeslagen en andere centrale belastingen. De bedragen zijn netto, minus bedragen die op deze post retour kwamen. Naarmate de steden ook steeds meer de renten van de vorst zelf gingen beheren werd het totaal van de transacties een bijzonder ingewikkelde aangelegenheid. De rentevergoedingen die de vorst dan aan de stad moest betalen werd dan bijvoorbeeld weer afgetrokken

van de bedebetalingen. Op die manier werd het feitelijke aandeel in de beden verlaagd; enkel het verschil kwam in de stadsrekeningen terug. Bij Antwerpen verbond de vorst zich bovendien om vanaf 1538 gedurende veertien jaren jaarlijks 24.000 gulden van het uitstaande kapitaal aan Antwerpen terug te betalen, zie Stadsrekening 1549-50: P. Génard, 'De rekening der stad Antwerpen van het jaar 1549-1550', in: *Antwerpsch Archievenblad* 1(1864), 17-104. Ondertussen leende hij ook steeds weer nieuwe bedragen.

Post Sociale zaken: religie, armenzorg, onderwijs, cultuur. De uitgaven voor sociale politiek was in beide gevallen nog beperkt – zeer beperkt zelfs. In Amsterdam werd er wel graan voor de armen ingekocht in tijden van duurte, maar netto maakte dat op de rekeningen slechts 0,3% van het geheel uit. De religieuze politiek was sterker in Antwerpen dan in Amsterdam: het stadsbestuur speelde een prominente rol in de organisatie van processies en dergelijke. Rederijkers ontvingen ook subsidie, in geld of als vrijstelling van huur. Daarentegen konden de stedelijke sociale instellingen steunen op inkomsten van stedelijke onroerende goederen. Het Antwerpse Sint-Elisabethhospitaal had bijvoorbeeld een aanzienlijk patrimonium. P. de Commer en H. Soly, 'De zestiende eeuw. Harde tijden voor zusters en zieken (1490-1585)', in: *Het Sint-Elisabethziekenhuis te Antwerpen. 750 jaar Gasthuis op't Elzenveld, 1238-1988* (Brussel 1988) 65-89. In Amsterdam mochten de regenten van het gasthuis en de huisarmen weesmeesters een kraan opstellen in de Lastage, het havengebied van de stad. Zij mochten de inkomsten hebben indien zij er een goede rekening van bleven doen voor de burgemeesters. Bovendien behield het stadsbestuur het recht om de kraan in de toekomst op een andere manier in te richten: Van Iterson en Van der Laan (eds.), *Resoluties*, 48 (1 december 1537).

Post Diversen: voornamelijk aankoop onroerende goederen.

Berekening van de saldi: Dit zijn gereconstrueerde saldi, niet de saldi die echt in de rekeningen voorkomen (vroegere overschotten en tekorten zijn immers niet opgenomen).

Toelichtingen bij tabel 3

Algemeen: Voor deze periode zijn de Antwerpse rekeningen van de jaren 1666, 1667, 1672, 1677, 1678, 1679 bewaard gebleven (6 jaren). De gegevens zijn gebaseerd op de Kas van Domeinen, de Consumptiekas en de Reductiekas. Voor Amsterdam zijn de rekeningen van de Thesaurieren Ordinaris gebruikt (1665-1680); de rekeningen van de Thesaurieren Extraordinaris van 1665-1666, 1668-1669, 1674-1680; voor de ontbrekende jaren van de laatste zijn de grootboeken gebruikt van 1667, 1670-1673. In totaal gaat het om zestien jaren bij Amsterdam.

Amsterdam: Net als in de meeste andere rekeningen zitten er regelmatig foutjes in de optellingen. Meestal zijn die foutjes van minder belang (zelden groter dan 3000 gulden op een totaal van 3 miljoen, bijvoorbeeld), maar opvallend is wel de stadsrekening van 1673, waarbij in de uitgavenkant het totaal

maar liefst 600.000 gulden meer is dan optelsom van de posten in de rekeningen. Er is geen directe verklaring te vinden voor het ontbreken van een bedrag van deze omvang. Waarschijnlijk is dat bedrag tijdelijk voorgesloten door een van de vele stadskassen en ook weer terugbetaald, mogelijk voor een van de extraordinaris vermogensheffingen in deze periode, maar in de rekeningen is dit niet meer te achterhalen.

Post 'Grote' accijnzen: alle belastingen op consumptie en handel van bier, wijn, azijn, brandewijn en graan samengevoegd.

Post 'Kleine' accijnzen: Antwerpen: 'kleine accijnzen', zoute vis en haring, rij- en karospaarden, zeep, brandhout en turf, zegel, kaarsen, oortje van de vrijdagsmarkt, tweede oortje van de roerende goederen, vee, ¼ procent op handel met Oostende, kraangeld en handelsdiensten, tolleren, wegen en veren. Amsterdam: lastgeld, waag, bestiaal, schapen, runderen, varkens, huiden, visafslag, turf en kolen, brandhout, lakenuitvoer, laken en canvas, kalk, cement en houtskool, tolleren.

Post Provinciale indirecte belastingen: De provinciale accijns op turf en kolen (gecollecteerd en beheerd door de Amsterdamse thesaurieren extraordinaris) en de 'rantsoengelden' die van de kwartierontvanger terugkwamen. Rantsoengelden waren een extra bedrag van 5 procent van het bedrag waarvoor de belastingpacht was aangegaan, die de belastingpachter moest betalen en die traditioneel ten goede kwam aan sociale aangelegenheden als armenzorg. Liesker en Fritschy, *Gewestelijke financiën*, 113.

Post Provinciale belastingen op huizen en land: Geheven onder de naam 'verponding', gedeeltelijk voor de stad ('lantaarn-, emmer- en straatgeld'); gecollecteerd en beheerd door de Amsterdamse thesaurieren extraordinaris.

Post Provinciale heffingen op vermogen: de 200e penning op vermogen, de kapitale lening en het haardstedegeld; gecollecteerd en beheerd door de Amsterdamse rekenmeesters.

Post Inkomsten van leningen: erfrenten, lijfrenten, losrenten. Bij Antwerpen werd een grote lening aangegaan voor de afkoop van het 'lepelrecht' in 1678. Dit was een recht om 'een lepel' van een bepaalde hoeveelheid verkocht graan, erwten en dergelijke te scheppen voor (oorspronkelijk) de hertog; in de praktijk kwam dat neer op ongeveer twee procent. Tussen Antwerpen en de Grote Raad van Mechelen ontstond een geschil over dit recht: Jacques Mertens, 'Het lepelrecht in Vlaanderen en Brabant', in: M. Baelde, H. Soly en R. Vermeir (eds.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden: liber amicorum Prof. Dr. M. Baelde* (Gent 1993) 271-277, aldaar 274-275.

Post inkomsten van stedelijk bezit: domeinen, pachten, huren, in Amsterdam inclusief inkomsten uit de Bank van Lening en de Wisselbank in Amsterdam.

Toelichtingen bij tabel 4

Post Kosten bestuur en representatie: zie ook toelichting bij tabel 2. Bij Antwerpen inclusief de 'afslag' (reductie) voor de naties van Portugal, Engeland en Oostland voor accijnzen en de rechten op brandhout.

Post Afdracht naar provincie/ centrale overheid, bij Antwerpen: minus de subsidie die van de Staten verkregen werd voor vuur en licht voor het garnizoen, gemiddeld 3241 per jaar (ca. 0,5%).

Post Openbare werken, bij Amsterdam: Dit aandeel zou eventueel nog hoger kunnen worden door de (arbeids-) kosten van de fortificatiewerken toe te voegen (nu zijn die onder defensie gerekend), ware het niet dat veel van deze werken niet in de stad zelf werden uitbesteed maar in stadjes als Muiden, Weesp en anderen. Waarschijnlijk zijn de meeste kosten voor de Amsterdamse fortificaties toch gerekend onder de 'fabriek'. De kosten voor fortificatiewerken in de vierde en laatste uitleg van de stad zouden 21 miljoen gulden bedragen: Koenen, *Voorlezingen*, 27.

Post aankoop rechten, bij Antwerpen: geheel gebruikt voor de aankoop van het 'lepelrecht' in 1678.

Saldi: Dit zijn gereconstrueerde saldi, niet de saldi die echt in de rekeningen voorkomen (vroegere overschotten en tekorten zijn immers niet opgenomen).

Over de auteurs

Marjolein 't Hart (1955) studeerde sociale en economische geschiedenis in Groningen. Zij promoveerde in Leiden op een proefschrift over sociale en economische aspecten van staatsvorming in de Nederlandse Republiek. Sinds 1990 is zij verbonden aan de Opleiding Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, sinds 2002 als universitair hoofddocent. Haar belangrijkste onderzoeksprojecten zijn momenteel 'Oorlog en samenleving in het tijdvak van de Gouden Eeuw' en 'Wereldstad en staat: Antwerpen en Amsterdam in vergeleekend perspectief, 1530-1830'.

E-mail: m.c.thart@uva.nl

Michael Limberger (1966) studeerde Geschiedenis en Communicatiewetenschappen in Wenen en Florence. Hij promoveerde in 2000 met een proefschrift over de economische verhoudingen tussen Antwerpen en zijn rurale omgeving in de vijftiende en zestiende eeuw. Hij was assistent aan de Universiteit Antwerpen en van 2003-2004 postdoctoraal onderzoeker van de nwo verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2005 is hij docent aan de Katholieke Universiteit Brussel.

E-mail: Michael.Limberger@KUB.ac.nl